

VADARTHA SAMGRAHA

(VAD-SUDHAKAR, LAGHU-VIBHAKTI ARTHA NIRNAYA
AND SHABDA-BODHA PRAKASHIKA)

(T¹rd Part)

EDITED BY
MAHADEVA GANGADHAR BAKRE

Registered under the Copyright Act

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

V. S. 1971.

A. D. 1915

PRICE Rs 0-8-0

वाढार्थसंग्रहः

वादसुधाकरः, लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः, शाब्दबोधप्रकाशिका च

(तृतीयो भागः)

वाक्रेहत्पुपाहगङ्गाधरभट्टसुतमहादेवशर्मणा
संशोधितः ।

मुम्बरयां

फोर्ट सर्फेलाख्ये ग्रन्थभागेऽष्टमसख्याके सासूनभवने
'मणिलाल इच्छाराम देसाई' इत्यनेन स्वीये 'गुजराती'
मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९७१.

लिस्ताब्दः १९१५.

मूल्यमष्टावाणकाः ।

वादार्थसंग्रहः ।

(तृतीयो भागः)

श्रीकृष्णाचार्यविरचितः

वादसुधाकरः १०

शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
इति वात्सल्यवान् विभ्रतद्वृत्तं पातु माधवः ॥ १ ॥
कोलाहलोऽत्र कुबियां न प्रत्यूहो विवेकिनाम् ॥
कलिदोषो रमानाथदासमीष्टे न वीक्षितुम् ॥ २ ॥

आख्यातार्थधात्वर्थनिर्णयः ।

आख्यातस्य कृतौ शक्तिर्न तु कर्तरि कृत्याश्रयत्वमेव हि कर्तृत्वं, तच्च कृतिरूपमित्यनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिति तार्किकाः । नचैवं रथो गच्छतीत्यादावचेतने रथे कृतेर्वाधादाश्रयत्वादौ लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकगौरवेण साम्यमिति वाच्यम् । अतिरिक्तशक्तिरूपनापेक्षया कृत्प्रायां शक्यसंवन्यरूपलक्षणाया गौरवाभावात् । ननु लक्षणाश्रयणे कथं वर्तमानत्वादीनामन्वयः युगपद्वृत्तिद्वयाऽनभ्युपगमादिति चेन्न । शक्ततावच्छेदकलक्षकतावच्छेदकयोर्भेदात् । लदत्वेन हि वर्तमानत्वे शक्तिः । लभारत्वेन लक्षणेति । अत एव सरुदुश्चरित इति न्यायात्कथं कृतिवर्तमानत्वयोर्युगपद्वोध इत्यपि नाशङ्क्यम् । लकारत्वलदत्वलक्षणकतावच्छेदकभेदान् । ननु तथापि लक्षणाज्ञानजन्याश्रयत्वाद्युपस्थितेः पृथक् हेतुत्वकल्पने गौरवमिति चेन्न, तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतया लक्षणाज्ञानस्य पृथग्येतुत्वाऽभावात् । षट्पदात्समवायेनाकाशस्मरणे तच्छब्दबोधवारणाय वृत्तिज्ञानोति विशेषणम् ।

अथैवमनुकूलत्वादीनां संसर्गाणां शाब्दबोधविषयत्वं दुर्लभमिति चेन्न, षट्पदाद्युपस्थितस्य षट्त्वस्य विशिष्यतयाऽन्वयवारणाय तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्योऽ-

स्थितेहेतुत्वावश्यकतया संसर्गस्य तत्रप्रकारत्वाभावेनादोषात् । तत्र
तत्र, वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वे राजपुरुष इत्य-
यावत्संग्रन्धमानापत्तिः जन्यजनप्रभावादेरपि संभवादिति चेन्न, तत्पर-
नियामकत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम्-आर्यातस्य कर्तृवाचकत्वाभावे पच्यतं तण्डुलेनेत्-
'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशात्कर्मणि द्वितीयापत्तिः । वैश-
णानां तु लिङ्गपाशिष्यद्विति द्विलकारकाल इत्यनुवृत्तेर्लकारवाच्यः क-
र्मवदित्यर्थाभातिप्रसङ्गः । भावे लकारे च लकारेण कर्तुंरनुपस्थिते । त-
मेतच्च कुमुलेनेत्यत्रापि कर्मवत्कर्मणोति कर्मवद्भावे (भावे) प्रत्ययाना-
प्तिः । अत्मन्मते च लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भावात्कृति कर्तुः कर्मवत्त्वा-
भावेनोक्तदोषभावः । नच लकारवाच्यकृत्याश्रयः कर्ता कर्मवदित्यर्थाभि-
स्ताः शङ्क्यः लकारस्य तत्र विहित्याश्रयत्ववाचकत्वेन कृतिवाचकत्वा-
भावान्, तदाश्रयत्वस्याप्यसंभवाच्च । नच लकारार्थसंख्याश्रयः कर्मकर्ता
कर्मवदित्यर्थ इति वाच्यम्, पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ लकारेण संख्याया
अनुपस्थित्या कर्मवद्भावानापत्तेः । अत एव लकारार्थकर्तृत्वाश्रयः कर्ता
कर्मवदित्यर्थेऽप्यत्र न निर्वाहः वाचनिकातिरिक्तवचनारम्भस्यैव गुरुत्वात् ।

किंच लक्षणायाः शक्यानुसंधानपूर्वकत्वाल्लक्षणायां लाघवं निर्युक्ति-
कमेव । अत एव निपादस्थपति याजयेदित्यत्र निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति
कर्मधारयो न तु निपादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः पूर्वपदे लक्षणाप्रसङ्गा-
दिति सकलसिद्धान्तः । अत एव राजपुरोहितौ स्वाराज्यकामौ यजेयाता-
मित्यत्र राजा च पुरोहितश्चेति द्वन्द्वो नतु राज्ञः पुरोहिताविति तत्पु-
रुषो लक्षणाप्रसङ्गादिति सर्वसिद्धान्तः । अत एवोद्भिदा यजेत पशुकाम
इत्यत्रोद्भिच्छब्दः कर्मनामधेयमुद्भिच्छब्देन रानित्रादिकं गृहीत्वोद्भिदता
यागेनेत्यर्थाश्रयणे तु मत्पर्यलक्षणापत्तिरिति उद्भिदधिकरणं संगच्छते ।

वस्तुतस्तु फलन्यापारयोरुभयोर्भातुल्यभ्यत्नादराण्डशक्तिरूपमाश्रयत्वमे-
वार यातशक्यतावच्छेदकमिति न गौरवसंभावना । तार्किकपरिभाषया य-
त्नत्वस्यैव शाब्दिकपरिभाषया आश्रयत्वस्याप्यतिरिक्तत्वे बाधकाभावात् ।
कुमारीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये कौमारादीना-
मपि जातित्वमभ्युपगच्छतां भाष्यकारादीनां नित्यैव जातिरिति निय-
मात् । अत एव दीधितिकृताऽपि सिद्धान्तलक्षणेऽधिकरणत्वादीनामतिरि-

कृत्वं स्वीकृतं तस्य हि अधिकरणस्वरूपत्वे आधेयस्वरूपत्वे वा परस्परा-
संयुक्तघटभूतलसत्त्वेऽपीदानीं भूतलं घटवदिति प्रत्ययप्रसङ्ग इति विस्तर-
स्तत्रैव । किंचाश्रयत्वं नित्यमेवास्तु उत्पादविनाशव्यवहारस्तु निरूपितत्वा-
द्युत्पत्त्यादिकमादायैवास्तु वायुत्वरूपयोः समवायस्यैकत्वेऽपि रूपनिरू-
पितत्वाभावेन वायौ रूपवत्ताप्रतीत्यभाववत् ।

किंच लकारस्य यन्नार्थत्वे पचन्तं चैत्रं पश्येत्यादावपि यन्नमात्रबोधा-
पत्तिः । तथाचानन्वयः । नहि तत्र यत्नस्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः संभवति
नामार्थयोरभेद इति नियमात् । नच तत्र शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः
शक्त्या स्थानिनामेव तार्किकमते वाचकत्वात् स्थान्यर्थेन निराका-
ङ्क्षतया 'कर्तरि कृन्' इत्यस्य तत्रानुपस्थितेः । अन्यथा पच्यमान इत्य-
त्रापि तदापत्तेः । अथ पचन्तमित्यादौ लकारस्य कर्तरि लक्षणेति
चेत्सत्यं, पाकपदादीनां तद्वति लक्षणया पाको देवदत्त इत्यादेरप्यापत्तेः ।
किंच लाक्षणिकं नानुभावकं लाक्षणिकार्थस्य बोधे पदान्तरसमभि-
व्याहारः कारणमिति तार्किकसिद्धान्तात्स्वादिसमाभिव्याहारस्य तादृ-
शबोधं प्रति हेतुत्वकल्पने पचमानः पच्यमान इत्यनयोर्वैलक्षण्यानापत्तिः
यत्तु किं करोतीत्यत्र किंविषयको यत्न इत्येवं यत्नार्थककरोतिना प्रभे-
पचतीत्युत्तरदर्शनादाख्यातस्य यत्नार्थत्वमिति, तत्र कृञो यत्नार्थत्वे
यतिवदकर्मकत्वापत्तेः । किंच यत्नमात्रार्थत्वे क्रियते घटः स्वयमेवेत्यादौ
कर्मवज्जावानापत्तौ यगाद्यनापत्तेः । कर्मावस्थायां या क्रिया सा कर्त्रव-
स्थायां चेत्तदैव 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यस्य प्रवृत्तेः । कृतिश्च न
घटादिनिष्ठा । प्रभवाक्ये यत्नविशिष्टे जिज्ञासितसंश्रन्ध उत्तरे त्वाश्रय-
त्वादिविशिष्ट इति वैपम्यात् । एतेन पचति पाकं करोतीति यत्नार्थ-
ककरोतिना विवरणादाख्यातस्य यत्नोऽर्थ इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या कृञो
यत्नार्थत्वाभावात् ।

किंचाचेतने स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगाभावात्कृञो यत्नार्थत्वमित्येव
भवतामाग्रहः स चापार्थः । बीजादिनाऽङ्कुरः कृतो रयो गमनं करोती-
त्यचेतनेऽपि कृञः प्रयोगात् । अत एव भवतामचेतने कर्तृपदप्रयोगः । अत-
एव पचतीत्युक्ते कः किंजातीय इति कर्तृविषयकप्रभानुभवः सार्वज-
नीनः । किंच लः कर्मणि चेति सूत्रे कर्तृशब्दस्य कर्तृत्वपरतया कर्तृत्वं
कृतिरेवेति तद्विरोधपरिहारे कर्तरि कृदित्यत्रापि कृत्यर्थत्वापत्तेः । तत एव
कर्तरित्यस्यानुवृत्तेः शब्दाधिकाराश्रयणेऽपि क्लेश एव ।

अथ तत्र नामार्थयोरभेद इति नियमात् कर्तृवाचित्वमिति चेन्न
 पचन् चैत्र इत्यादावपि लक्षारस्य कर्तृवाचकत्वापत्तिः । अभेदाद्योभ-
 यत्र तुल्यत्वान् । कीदृशोऽग्रनियमः नामार्थयोरभेद एवेति अभेदो नामा-
 र्थयोरप्येव वेति । आद्ये राक्षः सुतस्य घनमित्यादौ ध्यमिचारः, द्वितीये
 तु स्तोत्रं पचतीत्यत्र । ननु नामार्थवाच्यार्थयोर्नामार्थयोश्च साक्षाद्भेदान्वयो
 नैःयेन नियमः । राक्षः सुतस्येत्यादौ त्रिभक्त्यर्थसंयन्धद्वारान्वयो न
 स्यात् राजपुरुष इत्यत्र तु राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणायाऽभेद
 एव । प्राप्नोदकादावप्युदकपदस्योदककर्तृकप्राप्तिरुपनि लक्षणा । उपकु-
 र्भमित्यादौ पुम्भादिपदस्य पुम्भादिसमीपादौ, धवरादिरावित्यादौ तु
 द्वयोरपि प्रधानत्वेन परस्परं संयन्धाभावान् । एवं तर्हि पचतिरूपमि-
 त्यादावुक्तव्युत्पत्तिधलादेव कर्तार्योऽस्तु । नच तत्र नाम्नः समुदायस्यार्थ
 एव नास्तीति शङ्कम्, पाचक इत्यादावपि तन्मते समुदायार्थविरहान् ।
 तस्मान्नामजन्यप्रोबविषयत्वमेव नामार्थत्वम् ।

किंच कर्तुरवाच्यत्वे पचति चैत्र इत्यादौ कर्तुरनभिधानात्तृती-
 यापत्तिः । अवायमाशयः-अभिहितसंख्याके कर्तारि तृतीया । तद्यथा
 कर्तृकरणयोर्बोध्योरित्यादीनामेकवाक्यनयाऽनभिहितं कर्तृगतैकत्वे इत्यर्थ
 इति चेदेवं तर्हि 'कृष्टपन्या व्रीहयः' इत्यत्र कर्मकर्तरि कर्तृसंख्याभिधाना-
 भावात्तृतीयापत्तिः । पाचको देवदत्त इत्यादौ कृत्तद्वितसमासेषु संख्या-
 भिधानाभावेनागतेः ।

तन्वनभिहिते कर्तृत्वे इत्यर्थोऽस्तु अस्ति च पाचक इत्यादावपि विशेष-
 णतया कृतेरभिधानमिति चेन्न । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कृतेरभिहितत्वेन
 कर्तारि पष्ठधनापत्तेः । तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ तण्डुलपदात्तृतीया-
 पत्तेः तत्रापि कृतेरनभिधानात् । सिद्धान्ते तु कर्तुरभिहितत्वात्तत्र प्रथमः ।
 किंच धातुनैव कृतेरभिधानात् देवदत्तेन त्रियत् इत्यत्र तृतीयानापत्तिः ।

आश्रयत्वं तृतीयार्थ इति तु दुर्बचमनुशासनाभावात् । नन्वारया-
 तस्याश्रयार्थत्वं व्रीजाभावः देवदत्तादराधेयतया पाकादावन्वयसंभवा-
 दिति, चेन्न । नामार्थवाच्यार्थयोः साक्षाद्भेदान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा
 तण्डुलः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तेः । कर्मतासंयन्धेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वय-
 संभवात् । किंचाख्यातस्य कर्तृवाचित्वाभावे पचति चैत्र इत्यादावनुभ-
 सिद्धस्य सामानाधिकरण्यान्युपपत्तिः । ततश्च पचन्ति चैत्र इति प्रयो -

गप्रसङ्गः । अस्मन्मते त्वमेदान्यथानुपपत्त्या न्यायसिद्धं समान-
वचनकत्वम् । .

अथ चैत्रादिगतसंख्याभिधायित्वमेव चैत्रादिसामानाधिकरण्यमिति
चेदेतन्मते संख्यायाः कुत्रान्वय इत्यत्रैव नियामकाभावः । अत्राहुः—
भावनान्वयिनि संख्यान्वयः भावनान्वययोग्यश्चेतराविशेषणीभूतप्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यः चन्द्र इव मुक्तानि दृश्यन्त इत्यत्रेवार्थसादृश्यस्य विशे-
पणे चन्द्रे संख्यान्वयवारणाय इतरविशेषणेति । भावना च संख्याकाला-
तिरिक्तप्रत्ययार्थ इति । अथ कथं न पचति चैत्र इत्यत्र भावना(न)न्व-
यिनि पाकानुकूलकृत्यभाववति चैत्रे संख्यान्वय इति चेन्न । भावनान्वय-
योग्यताया एव विवक्षितत्वात् । अत एव भावनान्वययोग्यश्चेत्युक्तम् ।
परे तु परंपरया भावनान्वयमूरीचकुः ।

अत्र वदन्ति । भावनान्वयिनि संख्यान्वये पचेतेत्यत्रेष्टसाधनत्वान्वि-
तपाके संख्यान्वयापत्तिः । इष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेन विज्ञेयपणे तु तदेव
गौरवम् । यत्तूक्तनियमस्वीकारे लाघवमेव वीजम् । तथाहि भावनान्वययो-
धायाऽपरपदार्थचैत्राद्युपस्थितिकल्पनमावश्यकम् । तथाच तत्र संख्यान्वय-
स्वीकारे पदार्थान्तरपक्षित्यकल्पनप्रयुक्तलाघवमक्षुण्णमेवेति चेन्न । शा-
ब्दिकमते भावनाया आख्यातवाच्यत्वाभावात् । आख्यातार्थे आश्रये
संख्यान्वयस्वीकारे पदान्तराऽननुसंधानेन लाघवान् । तथाच संख्या-
बोधं प्रत्याख्यातजन्याभयोपस्थितेहेतुत्वं बोध्यम् । एतेन युष्मदादि-
समानाधिकरणे इत्यस्य युष्मदर्थगतसंख्याभिधायिनीत्यप्यर्थोऽपास्तः ।
संख्यान्वयस्यानिश्चयात् । अतित्वं भवतीत्यत्रापि मध्यमत्वापत्तेश्च त्वच्छ-
ब्दस्यैव त्वत्कर्मकातिक्रमणकर्तरि लक्षणया युष्मदर्थ एव संख्यान्वयात्
इत्यलम् ।

आख्यातस्थले क्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधः प्रथमान्तविशेष्यकः शा-
ब्दबोधो वा । अत्राहुः—पश्य मृगो भावतीत्यत्र प्रधानदर्शनक्रियां प्रति
मृगस्य कर्मत्वात् द्वितीयापत्तिः । ननु तार्किकमते नायं दोषः, वाक्यार्थ-
स्य कर्मत्वाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन द्वितीयाया असंभवात् ।
अत एव कैयटादयोऽपीत्यमेव समादधुः । अत एव 'क्रमादमुं नारद इत्य-
बोधि सः,' इत्यादौ वाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न द्वितीयेति समादधते । यत्तु
तत्र निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति तन्न । 'अनभिधानं च तिङ्कृत-

द्वितसमासे.' इत्येव भाष्ये पाठादिति चेत्सत्यम् । तद्वै तु भवन्मते
 दुर्वचम् । तत्रादि-धैयावरणानां मते फारकविशिष्टा क्रिया वाच्यार्थः । तत्र
 धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न द्वितीयेति युक्तोऽयं समाधिः । तार्कि-
 कमते तु क्रियाविशिष्टप्रथमान्तार्थस्य वाच्यार्थतया तस्य कर्मत्वं दुर्वार-
 मेव । अन्यथा पचन्तं धैत्रं पश्येत्यादावपि पाकानुकूलवृत्तिविशिष्टस्य
 धैत्रस्य कर्मतया द्वितीयानापत्तेः । अत एव नीलो घटः करोतीति न
 प्रयोगः । नच नीलं करोति घटं करोतीति वृथगेव भाष्यरीत्या कर्म-
 त्वात् द्वितीयेति वाच्यम् । एवमपि विशिष्टस्य कर्मनामादाय प्रथमापत्ते-
 र्दुर्वारत्वात् । स्यादेतन् ।

पश्य लक्ष्मण पम्पाया वरः परमवार्मिकः ।

इत्यादौ वक्रादेः प्रातिपदिकत्वसंभवात् द्वितीया दुर्वागिति चेन्न । तत्रा-
 प्यस्त्यादित्रियाध्याहारणैव बोधान् । अत एव चिह्नं देवदत्तेत्यादौ धिगा-
 दियोगेऽपि न द्वितीया, संज्ञेयत्वं क्रियाया विशेषणमिति सिद्धान्तितत्वेना-
 स्मन्मतेऽध्याहृतत्रियाया एव विशेष्यत्वात् । अत एव शृणु देवदत्तो गाय-
 तीत्यत्र गानादेरेव कर्मत्वमनुभवसिद्धम् । एतेन—

श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथाचोत्पत्तयः शुभाः ।

इत्यत्रोत्पत्तीरिति द्वितीयावारणायार्पित्वं स्वीकुर्वन्त परास्ताः । तत्रा-
 ध्याहृतायाः सन्तीत्यादित्रियाया एव विशेष्यत्वात् ।

अथ प्रथमान्तस्य विशेष्यत्वाभावे—

‘सुरथो नाम राजाभूत्सप्तस्ते क्षितिमण्डले ।

तस्य पालयतः सम्यक्’

इत्यादौ तच्छब्देन सुरथपरामर्शानापत्तिरिति चेदेव तर्हि—

तुल्येऽपराधे स्वर्मानुर्मानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमातु प्रसते तन्त्रादिन्न स्पृष्टं फलम् ।

इत्यादौ तच्छब्देन प्रसनस्य परामर्शानापत्तिः । अत एव च भाव-
 प्रधानमाख्यातमिति यास्कवचनमप्युपपद्यते । नचाख्यातार्थेषु सत्या-
 कालादिषु भावनायाः प्राधान्यमिति तदर्थः शङ्क्यः । यत्रोभे भावप्रधाने
 भवत इति निरुक्तवचनमुपादाय यत्रोभे नामाख्याते भवतस्तत्र भाव-
 प्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थः इति तद्राप्यव्याख्याया असंगतिः ।

किंच पठन् गच्छतीतिवत्पठति गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तिः । पाठा-

नुकूलकृतिमांश्चैत्रो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधसंभवात् । शाब्दिकमते तु क्रिययोः परस्परमन्वयात् तथा प्रयोगः । कथं तर्हि पचति भवतीत्यत्र पाकक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति भाष्यम् । अत एव तिङन्तोपस्थापिता क्रिया क्रियान्तरैः समवायं गच्छतीति उक्तं भाष्य एवेति चेत्सत्यम् । कर्तृकर्मभावेन क्रिययोः परस्परमन्वयो भवति नतु करणत्वेनेति कैयटेन व्याख्यातम् । किंच धात्वर्थव्यापारप्रकारकशाब्दबोधं प्रत्याख्यातजन्योपस्थितेस्तार्किकमते हेतुतया—

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥

इत्यादौ पुर्यवस्कन्दनरूपाऽस्वास्थ्यक्रियेत्याधाकारकान्वयाभावे धातुसंज्ञन्धे विहितस्य लोडादेरनापत्तिः । किंच धातुसंज्ञन्धे प्रत्यया इत्यस्य धात्वर्थानां परस्परसंज्ञन्धे सति यस्मिन्काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि भवन्तीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्य इत्यादिना कालबाधस्यैव प्रकान्तत्वात्काल एव बाध्यते । तत्रापि कृदुपस्थाप्यस्य गौणत्वानापत्तौ उक्तकालबाधरूपव्यवस्थाया अनुपपत्तिर्विरोध्या । अपि च सुगृष्टिश्चेदभविष्यत्सुभिक्षमभविष्यदित्यादौ क्रिययोः कार्यकारणभावेनान्वयाभावे हेतुहेतुमतोर्नञ्चित्यादेरप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ।

धातूनां तु फलव्यापारोभयवाचकत्वं नतु व्यापारमात्रवाचकत्वम् । नच कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कर्मपदस्य कर्मत्वपरतया कर्मत्वं च फलमेवेति फलं द्वितीयार्थ एवेति नैयायिकनव्योक्तं शङ्क्यम्, सकर्मकाकर्मकत्वविभागानापत्तेः फलव्यापारोभयवाचकत्वं सकर्मकत्वं केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वमिति तैः स्वीकारात् । नच यद्वातुसमभिव्याहारे फलं व्यापारश्च प्रतीयते स धातुः सकर्मक इति तद्वक्ष्यमाणमस्ति वाच्यं, कर्मप्रयोगे सकर्मकत्वज्ञानं सकर्मकत्वज्ञाने च कर्मप्रयोग इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अथायमाशयः—संयोगरूपफलबोधे गमधातुसमभिव्याहारः कारणमावश्यकश्चायं कार्यकारणभावः अन्यथा गच्छतीत्यत्र विभागानुकूलव्यापार एव कुतो न प्रतीयत इत्यत्र नियामकाभावात् । गमधातुसमभिव्याहारस्य कारणत्वापेक्षया गमधातोः कारणत्वे एव लाघवात् । अत एव पाको गमनमित्यत्र न पर्यायता । नच तत्र तत्तत्फलावच्छिन्ने व्यापारे लक्षणा, तात्पर्यग्राहकं विना लक्षणाया अप्यसंभवात्, स्वरसत एव तद्वोधोदयेन लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च । बोधकत्वं स्वीकृत्य वाचकत्वं

मीसमवधानस्यैव तत्र व्यापारात् । तच्चेद वर्तमानत्वादि लकारद्योत्य वाच्यं वेति पक्षद्वयमपि क्षोदक्षममेव । कालस्य त्रियारूपतया त्रियामात्रस्य च धातुवाच्यत्वात् लकारो द्योतक एव । अथवा क्रियागत वर्तमानत्वादि लकारवाच्यमेवेत्यन्यत्र विस्तर ।

परोक्षत्वमतीतत्वमनद्यतनत्व च लिङर्थ । परोक्षत्व च वक्तृसाक्षात्काराविषयत्वम् 'व्यातेने किरणावलीमुदयन' इति त्वयुक्तमेव । एव 'चक्रे सुबन्धु मुजनैरुबन्धु' इत्यपि । यत्तु णलुत्तमो वेति ज्ञापकादपरोक्षेऽपि लिङ् भवतीति तन्न, चित्तविक्षेपादिना स्वत्रियाया प्रत्यक्षत्वाभावे उत्तमप्रयोगात् यथा 'बहु जगदपुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' इति ।

यत्तूक्तं वर्द्धमानेन तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं निपात इति तच्चित्यम् । तथा सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावेन किरणावलीमित्यस्य कर्मत्वानापत्ते ।

इत्यारयातार्थधात्वर्थनिर्णय ।

समासार्थनिर्णय ।

समासस्थले विशिष्टस्यैवार्थवत्त्व घटादिपदे घकारादीनामित्र तत्राप्यवयवानां निरर्थकत्वादिति शाब्दिका । तार्किकास्तवयवशक्त्यैव निर्वाहमिच्छन्ति तन्मते समासे वृत्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्ति । अवयवार्थमादाय समुदायस्यार्थवत्त्व तु न सम्भवति, एवमपि समुदायस्य शक्तिलक्षणयोरसम्भवात् । अर्थवत्त्व ह्यत्र सूत्रे वृत्तिमत्त्वमेव । अन्यथा गवित्ययमाहेत्यादावपि प्रातिपदिकत्वापत्ति । सिद्धान्ते तु अनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षाया सादृश्याद्गोशब्दादीनामुपस्थापकत्वेऽपि वृत्त्योपस्थापकत्वाभावान्नार्थवत्त्वम् । नच तत्र समासप्रहणात्प्रातिपदिकत्व, तथासति समासप्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे वाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुच्छुगापत्ते । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृद्गुणपरिभाषया प्रातिपदिकत्वापत्तेश्च । राजपुरप इत्यादौ नामार्थयोरिति नियमाद्राजामित्र पुरुष इति बोधापत्तिश्च । राजपदस्य राजसन्धिनि लक्षणया राजसनन्ध्यमित्र पुरुष इति श्लेषाभ्युपगमे तु राज्ञीदासी इत्यत्र समाप्ताधिकरणलक्षणपुनरावृत्त्यापत्ति । वृत्ते प्राक् यत्र सामानाधिकरण्य तत्रैव पुनराव इत्युक्तौ तु मृगीव चपला मृगचपलेत्यादावपि पुनरावृत्त्यापत्ते । अत्र हि सदृशलक्षणया सामानाधिकरण्यम् । एव चित्रगुरित्यादावपि चित्राऽभिन्ना गौरिति बोधवारणाय

गोपदस्य चित्रगवीस्वामिनि लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यमाहकमिति सिद्धान्त-
सोऽप्यसंगतः, समानाधिकरणलक्षणपुनरावधानापत्तेः, अनेकपदस्यैकस्मि-
न्नर्थे वर्तमानत्वाभावात् । देवदत्तं पण्डितं जानीहीत्यादाविव देवदत्तप-
ण्डितं जानीहीत्यादावपि पाण्डित्यस्य विधेयत्वापत्तेश्च । अत एव पुरुरहं प्र-
दीमीत्यत्रात्मदो द्वयोश्चेत्यनेन प्राप्तस्य बहुवचनस्य सविशेषणानामित्यनेन
प्रतिषेधो भवति । ययं ब्राह्मण इत्यत्र तु ब्राह्मणत्वस्य विधेयत्वेन विशेषण-
त्वाभावात्त निषेधः ।

किंचाक्षयानामर्थान्त्वे ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविन ऋद्धस्य
राजपुरुष इत्यपि विशेषणयोगापत्तिः । नच यत्र समासपठकीभूतपदव-
हिर्भूवपदसापेक्षत्वमभेदेन तत्र समासोऽस्वाधु । अत एव 'शूरैः दातितपत्रो-
ऽयम्' इत्यादौ न शेष इति वाच्यं, एतद्वचनास्मभ्यैव गुरत्वात् । ममः
सापेक्षमसमर्थवदिति न वाचनिकं किंतु पदार्थैकदेशत्वात् ऋद्धादीनाम-
न्वय इत्यभिप्रायसम् । वैषदत्तस्य गुरुबुद्धमित्यादौ तु लोके बोधोदयेन
व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकदेशेऽप्यन्वयः स्वीनियते । एतदभिप्रायेणैवोच्यते भवति
वै नित्यसापेक्षस्य वृत्तिरित्यसमर्थमित्यस्य हि लोके बोधाजनक इत्यर्थः ।

अथ तार्किकमतंऽपि राजपदस्य राजसंज्ञान्विनि लक्षणाभ्युपगमेनैकदे-
शत्वादेव न ऋद्धादीनामन्वय इति चेन्न । कण्ठेकारो दात्याःपुत्र
इत्यादौ लक्षणाया मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । किंच यस्य
राजपुरुष इत्यत्र लुप्तपष्ठयनुसधानाच्छाब्दबोधस्तस्य पुरुषस्य तादृशप्र-
योगापत्तेर्दुर्त्वात् । नहि तत्र पृष्ठी बानुसंवेयेति राजशासनमस्ति । अपि च
वृत्तेरर्थवत्त्वाभावे पुरयो व्याघ्र इव शूर इत्यादाविव पुरुषस्याघ्रः, शूर
इत्यस्य तुल्यार्थत्वापत्तौ उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र सामान्याग्रयोगे इति
निषेधात्समासानापत्तेः । सिद्धान्ते तूपात्तवर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यग्रहणे
समासो भवत्येव अत एव 'भाष्यान्वि कतिगम्भीर' इत्यापि तत्तदुरव-
गाहत्वादिना सादृश्यम् । अत एव वपदकर्तुं प्रथममश इत्यत्र भक्षणमु-
द्दिश्य न प्राथम्यविधिरिति मीमांसकसिद्धान्तः । अत एव चेदग्रविशेषयो
समासे सति अविमृष्टविधेयतादोषापत्तिरित्यालङ्कारिका

एवं राज्ञः पुरुषः शूरश्च भजतीति वाक्ये राजसन्धशूरत्वोभयस्य
पुरुषे बोधवद्वाजपुरुषः शूरश्चेत्यपि प्रयोगापत्तिः । किंच राजपुरुष इत्यादौ
पष्ठयादिलोपे पाणिपादमित्यादौ चादिलोपे च गौरवात् । तस्मात्सङ्ख्यादि-

पदवत्समासेऽपि शक्तिकल्पनमुचितम् । अथ राजपुरुषादेः समुदायस्य शक्तत्वे निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निपादानां स्थपतिरिति न तत्पुरुषः पूर्वपदे संवन्निवनि लक्षणाप्रसङ्गात्, किंतु कर्मधारयो लाघवादिति सिद्धान्तासङ्गतिरिति चेन्न । तत्पुरुषे संवन्ध्यादिरूपाभिकपदार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावकल्पनमित्यत एव गुरुत्वात् । अत एव बहुव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावः कल्पनीय इति तत्पुरुषापेक्षया तस्य जघन्यत्वम् । नञ्समासे त्वारोपितत्वंस्य नञ्चा द्योतितत्वादब्राह्मण इत्यस्यारोपितब्राह्मण इत्यर्थः । ब्राह्मणभिन्न इत्यादिस्त्वार्थिकोऽर्थः । अत एवौत्सर्गिकं तत्पुरुषस्योत्त-
पदार्थप्राधान्यमपि सिध्यतीत्यसर्वस्मै इत्यादौ सर्वनामत्वात्समायादयः ।

ननु शाब्दिकमते नञो द्योतकत्वादब्राह्मण इत्यादावेकार्थीभावासंभवः भिन्नार्थशब्दानामेकार्थवृत्तित्वस्यैवैकार्थीभावपदार्थत्वादिति चेन्न । ब्राह्मणत्वमारोपश्च ब्राह्मणशब्दार्थः । तयोश्च परस्परं विषयविषयिभावेनान्वयः । आरोपविषयब्राह्मण्यवानित्यर्थः । इदमेव नञो द्योतकत्वम् । एवं च सादृश-
पदार्थयोः परस्परमन्वयमात्रेणैकार्थीभावव्यवहारात् । भाष्यानुसारिणस्तु नञोऽभाव एवार्थः । सच प्रतियोगिनि विशेषणं विशेष्यो वेति पक्षद्वयम् । आद्ये घटो नास्तीत्यत्राभावप्रतियोगिघटकर्तृकासत्तेति बोधः । अत्वं भवसीत्यत्र भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति बोध इति युष्मदर्थसामानाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमत्वादिव्यवस्था सिध्यति । त्वत्प्रतियोगिकभेदवानित्यर्थे तु तदसिद्धेः । एवं न घटा वर्तन्ते इत्यत्र बहुवचनमपि सिध्यति । अभावपरत्वे तु तस्यैकत्वात्तदनापत्तेः । एवं सेव्यतेऽनेकया सन्न-
सापाङ्गया, अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्रोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेकवचनं सिध्यति । 'तपन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः' इत्यत्र त्वनेकशब्दस्यैकशेषेण बोधः । द्वितीये त्वभावविशेष्यक एव बोधः । उत्तरपदकार्यं तु अनञ्समास इति ज्ञाप-
कादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति समासार्थनिर्णयः ।

उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वम् । अनुभूयते सुप्तमित्यत्र धात्वर्थ-
तावच्छेदकफलशालित्वाभावेन कर्मणि लकारानापत्तेः । एवं चादीनामपि द्योतकत्वम् । अत एव साक्षात्क्रियते हरिरित्यादौ हरेः साक्षात्कारकर्मता । एतेन प्रादीनां द्योतकत्वं चादीनां वाचकत्वमित्यर्थजरतीयमपास्तम् ।

ननु चादीनां वाचकत्वाभावे स्वीकारार्थादोमितिपदाच्छाब्दबोधा-

नापत्तिरिति चेन्न, निपातानामेव द्योतकत्वनाव्ययान्तस्य द्योतकत्वाभा-
वान् । ननु लौकिकनिपत्यं निपातार्थं । परोक्षश्च तदनुवृत्तौ व्यापारो-
ऽर्थः । तथाच मामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयार्थफलाश्रयत्वेन, साक्षात्कि-
यन् हरितित्यत्रापि करोत्यर्थजन्यनिपातार्थफलाश्रयत्वादेव कर्मत्वम-
स्त्विति वाच्यम् । पेशत्वापारवाचकत्वस्य पूर्वैत्र निगटतन्वात् ।

इच्च निपातानां वाचकत्वे शोभन समुच्चयो द्रष्टव्य इति वच्छोभ-
नश्च द्रष्टव्य इत्यपि प्रयोगापत्तिः । घटस्य समुच्चय इति घटस्य च इति
प्रयोगापत्तिश्च । ननु शोभन समुच्चय इत्यादौ नामार्थत्वादभेद एव शोभ-
नश्चेत्यादौ तु निपातार्थत्वाच्छोभनवृत्तिः समुच्चय इति भेदान्वय एव
निपातातिगित्तनामार्थयोरेवाभेदस्वीकारागदिति चेत् । निपातातिगित्त-
विशेषणप्रदेशस्यैव गुरुत्वात् । अपि च—

शरैरस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानि ।

इत्यादावनन्वयः । अत्रोस्त्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्य-
न्मित्यर्थः । स चोस्त्रादिपदानां तत्सदृशपरत्वे इयं दस्य द्योतकत्वं च सग-
च्छत । तथाहि—उस्त्रैरिति करणे तृतीया । नचोस्त्रोऽत्र करणमिदं शब्दार्थ-
सदृशस्य करणत्वेन तु तत्र त्रियाया आवृत्योऽस्त्ररूपसमर्पकोद्धरण-
सदृशशरकरणकोदीन्यमर्मकोद्धरणमित्यर्थात् दोष इति वाच्यम् । धार-
द्वयमिदं शब्दप्रयोगासंगते । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकृत-
तया तद्वच्छेदेन द्योतकतायाः कल्पयितुमुचितत्वाच्च । सामान्ये प्रमा-
णानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूप जातिरूप बोधयथापि
प्रादिचादिसाधारणमेव । नञ्प्रत्ययस्य उतरपदार्थप्राधान्यमिति प्रवादस्य
पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमित्याशयः । द्योत्यार्थेन चार्थनस्त्वात्प्रातिप-
दिकत्वमपि ।

इतिचाद्यर्थनिरूपणम् ।

जातिरेव शब्दार्थ इति मीमांसकाः । तथाहि—व्यक्तीनामानन्त्यादेरु-
व्यक्तौ शक्तिग्रहे व्यक्त्यन्तरबोधाच्च न व्यक्तौ शक्तिसंभारः । जाति-
विशिष्टाया व्यक्तौ शक्तिरित्युक्तौ तु 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्य-
मुपसन्नामति' इति न्यायादावश्यकत्वाच्च जातावेव शक्तिरस्तु व्यक्ति-
बोधन्वाक्षेपात् । नचाक्षेपितव्यत्ते पदार्थत्वाभावाद्गामानयेत्यादौ कथ-
व्यक्तौ कर्मत्वाद्यन्वयः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति

वाच्यम्, लक्षणया तस्या अपि प्रकृत्यर्थत्वात् । लक्षणैव ह्यप्राक्षेपशब्दार्थः ।
(नचानुपपत्तिप्रतिसमानं विना कथं लक्षणेति वाच्यं, निरुद्धलक्षणाया-
तदनपेक्षणात् । ?)

ननु 'स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति नियमात्कथं घट-
त्वेनोपस्थिते लक्षणेति चेन्न, एतन्नियमे मानाभावात् । अत एव नीलं
घटमानयेत्यादौ नीलरूपवनि लक्षणेत्याहुः ।

नैयायिकास्तु जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्था इत्याहुः । अत्र यद्यपि
एकं द्विकं त्रिकं चाद्येत्यादिना बह्वं पक्षाः शास्त्रसमतास्तथापि षेवल-
व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति पक्षो ज्यायान्, शक्तिग्राहकशिरोमणेस्तत्रैव
पक्षपातात् । ननु व्यक्तीनामेव शब्दार्थत्वे आनन्त्याद्व्यभिचारिण्येति प्रागु-
क्तो दोष इति चेन्न । जातेरपलक्षणत्वस्वीकारात् । तदुक्तं भट्टपादेन—
आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरमन्त्रन्धो न च व्यभिचारिण्यति । इति

अत्र वदन्ति—व्यक्तीनामानन्त्याद्गोत्वानिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने
गोत्वादौ शस्यतावच्छेदकत्वमस्यस्यावश्यकतया व्यक्तिशक्तिकल्पने
प्रयोजनविरहः । यथाहि गोत्वादेः शस्यतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना
तथाऽऽत्मन्मते शक्तिरपि निरवच्छिन्नेति न गोत्वत्वप्रवेशादौ रवम् । अथ जा-
तिशक्तिवादिमतेऽपि गौर्नष्टा इत्यादौ व्यक्तिभानस्यावश्यकतया शक्तिर्दु-
र्बारैवेति चेन्न, व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन शब्दबोधे हेतुता न स्वीनियत इत्ये-
तावतैव व्यक्तेर्याच्यत्वव्यवहारात् । अत एव व्यक्त्यशेषे तु जाशक्ति-
रिति व्यवहारः । अत एव ससर्गाणां शब्दबोधविषयत्वेऽपि न याच्यता ।
एव च गौर्गोपदशक्य इति व्यवहारोऽपि न विरुध्यते ।

अत्र केचित्—घटपदाद्वटत्वेन रूपेणोपस्थितिर्न द्रव्यत्वादिरूपेणेति
वैभ्यानुपपत्तिः । घटे घटत्वस्येव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्ये विशेषाभावान् ।
तस्माद्वटत्वविशिष्ट एव शक्तिरूपेया, घटत्वविशिष्ट इत्यस्य च घटघटत्व-
योरित्येवार्थः । घटत्वस्योपलक्षणत्वे उक्तदोषानुद्धारात् । अत्रेदं तत्त्वम्—
अलक्ष्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वमकारणस्य च कारणतावच्छेदकत्वमलक्ष्यस्य
शस्यतावच्छेदकत्वे बाधकामावाद्घटत्वादिकमुपलक्षणम् । अत एव द्वी-
धितौ शक्यतावच्छेदके शक्तिर्द्विधैवेत्यलम् ।

विशेषणविभक्तेरभेदार्थत्वमित्येके । साधुत्वार्थकत्वमित्यन्ये । अत्रेदं
लक्ष्य-नीलं घटं करोतीत्यादौ घटपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्याभिहित-

सया नीलपदोत्तरं द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नीलं करोति घटं करो-
तीति दृष्टमेवान्वयः । पञ्चान्मानसो नीलघटयोरभेदागम इति समाहि-
तम् । तिङ्कृतक्षिप्तेति परिगणनं तु नाश्रयणीयमित्याशयः । यदा याचि-
समण्डनन्यायेनैकस्मिन्नेव कर्मणि घटपदादिव नीलपदादपि द्वितीयेति
पञ्चस्तथा साधुत्वार्थस्य प्रवादः । अत एवोक्तं भाष्ये अथवा घट एव कर्म
समानानाधिकरण्याङ्गीक्यादिभ्योऽपि द्वितीयेति विशेष्यसमाननिमित्ति-
कत्वं विशेषणस्य न्याय्यमिति भावः । तद्यथा ईश्वरगुह्यदः त्वयं निर्धना
अपि तद्धनेन धनकृत्तभाजस्तद्धनम् । भाष्ये तु पञ्चान्तरमप्युक्तम् । अथवा
घटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति, घटपदोत्तरद्वितीयाया घटगतकर्मत्वस्यो-
त्तरार्थापि भीष्मगतकर्मत्वयोधनाय भीष्मपदोत्तरमपि द्वितीयादयस्तीत्य-
स्मिन्पक्षे भीष्मरूपरमाभिन्नं घटरूपं कर्मत्वार्थः । एवं च विशेषणविभक्ते-
रभेदं वृत्तिकल्पनं निर्मूलम् ।

पदार्थभेदं द्वन्द्वः पदार्थतावच्छेदकभेदं कर्मधारय इति तार्किकानां
प्रवादः । अत्र पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिनिपयत्वम्, तच्च पदार्थतावच्छे-
दकसाधारणं, तत्रापि प्रकारतारूपविपयतासत्त्वान् । एवं च नीलघटयो-
रभेद इत्यादौ पदार्थतान्छेदकयोर्नीलत्वघटत्वयोर्भेदादेव द्वन्द्वः । इत्यमेव
प्रमाणप्रमेयप्रयोजनेत्यादिगैतममूत्रेऽपि प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावेऽपि पदा-
र्थतावच्छेदकयोः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोर्भेदादेव द्वन्द्वः । अथैवं द्वन्द्वापवाद
एकशेष इति प्रवादविरोधः घटा इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकस्यापि भेदाभा-
वेन द्वन्द्वाप्राप्त्याऽपरादत्तासंभवात् । यनूक्तं जगदीशेन 'घटा इत्यादौ व्य-
क्तिभेदसत्त्वात् द्वन्द्वप्राप्त्युपपादने घटकलगावित्यत्र पदबोधभेदसत्त्वात्
द्वन्द्वापत्तेः नहि तत्रैकशेषः संभवति विरुपत्यादिति' तदगुह्यं विरुपाणा-
मपि समानार्थानामिति तार्किकेन तत्राप्येकशेषस्य दुर्भारत्वात् ।

यत्तु तार्किकैरुदंशिनः—एकशेषः कृतद्वन्द्वानामेव, अन्यथा श्रूयमाण-
पदोत्तरमेकवचनप्रसंगादिति, तत्र । कृतद्वन्द्वानामेकशेषे करां करा इत्यत्र
द्वन्द्व इव प्राणिन्यमेनाङ्गानामित्येकवद्भावापत्तेरिति चेदत्राहुः 'पदार्थ-
शब्दः पदजन्यप्रतीतिनिपयपरः घटे विशेष्यता घटत्वे च प्रकारता-
रूपा संति घटा इत्यादौ नीलघटयोरभेद इत्यादौ च पदार्थभेदसत्त्वात् ।

यत्तु पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्व एकशेषोऽपि हरय इत्यादादेव । ल-
परादत्वप्रवादोऽपि तत्रैव द्वन्द्वप्राप्तेरिति तत्र । घटोऽयं घटोऽयमिति प्रयो-
गवन् व्यक्तिमात्रविनशायां घटघटावित्यस्यापि प्राप्त्या तत्राप्येकशेषस्याव-

श्यकत्वात् । एतेनाविशिष्य एवैकशेषः, एकघटशब्दादेव बहुवचनेनानेक-
घटबोधसंभवात् सङ्गदुच्चरितः सङ्गदर्थं गमयतीतिन्यायस्याप्रामाणिक-
त्वात्, हरय इत्यादावपि सति तात्पर्यं युगपदनेकबोधे इष्टापत्तिरेवेति प-
रास्तम्, हरिहरी इत्यादिद्वन्द्ववारणायैकशेषस्यावश्यकत्वात् । किंच पदार्थ-
तावच्छेदकभेदस्यैव नियामकत्वे एकस्मिन्नपि पुंसि दण्डिकुण्डलिनौ ग-
च्छत इति प्रयोगापत्तिः । पदार्थतावच्छेदकस्य दण्डिकुण्डलादेर्भेदसत्त्वात् ।
नच द्वित्वानन्वयः शङ्खध, नीलघटयोरभेद इत्यादाविव पदार्थतावच्छेदके
तदन्वयसंभवान् ।

दीधितिऋदनुयायिनस्तु—एकपदार्थेऽपरपदार्थाभेदतात्पर्यसमासकत्वं
कर्मधारयत्वं, भेदतात्पर्यकत्वं द्वन्द्वत्वमित्याहुः ।

शाब्दिकमते तु—शब्दस्वरूपस्यापि शाब्दबोधे विशेषणतया भानात्री-
लघटयोरित्यत्र नीलपदोपस्थाप्यघटपदोपस्थाप्ययोरित्यर्थः । तत्र विशेषणी-
भूतशब्दस्वरूपभेदात्पदार्थभेदादेव द्वन्द्वः । अत एव च 'असुरा देत्यदैतेयद-
नुजेन्द्रारिदानवाः' इत्यत्र विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषो न भव-
ति समानप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव समानार्थत्वात् संज्ञाशब्दे द्रव्यस्यैव प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वात् । एवं चेन्द्रपदवदभिन्नो भवत्ववानिति बोधः । ध्वनीनां
सर्वत्रानित्यत्वात्तदभिव्यङ्ग्यं स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तः ।

तार्किकास्तु—भूयमाणपदानामेव वाचकत्वमिच्छन्ति । यत्तु इदं पदम-
त्र शक्तमित्यर्थात्कोशे पदमेव पदार्थ इति तत्र । नामार्थयोरभेद इतिन्याय-
विरोधापत्तेः ।

नन्वेकैकवर्णानां वाचकत्वे घकारमात्रश्रवणेऽपि घटबोधापत्तिः । समु-
दायस्तु तेषामसंभवी वर्णानामाशुविनाशित्वादिति चेन्न । तत्तद्वर्णानुभव-
जनितसंस्कारैस्तावद्वर्णगोचरायाः समूहालम्बनात्मकैकस्मृते स्वीकारात् ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—चरमवर्णानुभवकाले तन्नाशानन्तरं वा पूर्ववर्ण-
स्मरणं कल्प्यते । नाद्यः ज्ञानद्वययौगपदस्य तैस्वीकारात् । न द्वितीयः
उद्बोधकाभावात् । ननु पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभव
एव तावद्वर्णस्मरणहेतुरिति चेन्न । संस्कारानुभवस्थरणानां समानविषयक-
त्वेन कार्यकारणभावात् । एतेन तावद्वर्णसंस्कारैः समूहालम्बनात्मकमेकं
स्मरणमुत्पद्यत इत्यपास्तम् । उद्बोधकाभावात् । किंच समूहालम्बनस्वीकारे
घकारष्टकारो भकार इत्यसौ घटमित्यस्य वैलक्षण्यानापत्तेः । सरो रस

इत्यनयोर्वैलक्षण्यानापत्तेः । नह्येकस्मरणविषयाणां वर्णानां पौर्वापर्यम-
भनः । अथ येन क्रमेणानुभूतास्तेनैव क्रमेण स्मृत्यास्मृताः शाब्दयोर्वै-
यन्तीति चेन्न । क्रमेणानुभूतानामपि व्युत्क्रमेण श्लोकादौ

यत्तु वर्णानां प्रत्येकं स्फोटव्यञ्जकत्वं मिलितानां तेषां ।
प्रागुक्तविरुद्धादोष इति तन्न । घटागादिभिर्गणैर्गवयव्यञ्जनद्वारा
दायाभिव्यक्तेः ।

यदपि गृहीतमंकेतानां वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वमगृहीतसंकेतानां वा ।
आद्ये तैरेव सिद्धौ किं तेन, द्वितीये तु सर्वस्यापि तद्विधापत्तिरिति तन्न ।
अगृहीतसंकेतैरपि व्यञ्जनात् । अत एवागृहीतार्थकत्वं पदमिति व्यव-
हारः । सामात्समूहालम्बनव्यावृत्त एकं पदमित्यनुभवमाश्रित आनुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः कश्चिदवश्यं शब्दपदार्थः स्वीकार्यः । स एव शाब्दिकानां
स्फोटः । अत एव घटादीनामतिष्ठित्वं नतु त्रसरंशुपुञ्जात्मकत्वं
निशकलितेषु तेष्वपि घट इति बुद्ध्यापत्तेरिति विशेषिकाः ।

यत्तु एकं पदमित्यनुभवोऽर्थकत्वनिरूपन इति तन्न । अर्थयोधा-
भावेऽपि पदत्वग्रहणम् । तदेव पदमिति बुद्धेस्तज्जातीयविषयत्वे तज्जातीयं
पदमिति व्यवहारपत्तेः । किंच हरेऽयं विष्णोऽवेत्यादावकार्दमे कृते
पदविभागासंभवेन समुदायशक्तिरावश्यकी । किं चोच्चारणभेदाभिन्नेषु
व्यक्तिवाद् इव शक्त्यनापत्तेः । आनन्त्यादिदोषान् । अपि चानुपूर्वीविशिष्ट-
स्यैव पदत्वेन समूहालम्बने पदत्वानुभवो दुर्यटः । यत्तु पूर्ववर्णध्वंसविशि-
ष्टचरमवर्णानुभव एवानुपूर्वीति तन्न । यत्र घकारमुच्चार्य प्रहरानन्तरं
टकार उच्चारितस्तत्रापि पूर्ववर्णध्वंससत्त्वेनातिव्याप्तेः । किंच श्लोकादौ
पदविभागे क्रियमाणे शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिः । वर्णानां
पौर्वापर्यस्य पदविभागात्प्राग्विबोत्तरत्रापि समत्वात् । अपि च घटमानय
देवदत्तेत्यादौ यदि प्रथमक्षणे घटपदस्मरणं द्वितीयादिक्षणे आनयनादि-
स्मरणं तदा तृतीयादिक्षणे पूर्वस्मरणस्य नाशाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तदव-
स्यैव । अतो युगपत्तेषां स्मरणमित्यभ्युपेयम् । उदुक्तम्—

बृद्धा युवानः शिशवः कपोताः रस्ते ययामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

एवं च गिरिर्मुक्तजग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावपि समूहालम्बने पदार्थानां
विशेषविषयत्वाविशेषान् अत्राऽऽसत्त्यभावाच्छाब्दबोधमात्र इति तार्कि-
कप्रवादविरोध इत्यलम् ।

ते च स्फोटा अष्टौ । यूप सूप इत्यादौ वर्णभेदेनार्थभेदादूर्णा अपि वाचका इति वर्णस्फोट । पदवाक्यस्फोटो तूक्तावेव । पदादौ वर्णादयो न सतीति अपण्ड पदवाक्यस्फोट । वर्णपदवाक्यानां च जातिरिव वाचिकेति वर्णपदवाक्यजातिस्फोट । अत्रेदं तत्त्वम्—परा पश्यती मध्यमा वैखरीति चतुर्विधा वाक् । तथाहि—भगवतो जगत्सिसृक्षया मायापुरपावा-
विर्भवत । तत्र त्रिगुण यदव्यक्त तस्माद्विन्दुरूपाच्छब्दाद्गङ्गानामधेय
वर्णादिविशेषरहित नादमात्रमुत्पद्यते तदेव जगदुपादानं परा वागित्युच्यते
विन्दुरवस्य (?) जगतो व्यञ्जनात् । तदुक्तं भारते—

क्रियाशक्तिप्रधानाया शब्दुशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृते विन्दुरुपिण्या शब्दशब्दाभावत्परा ॥

स्वरूपज्योतिरेवान्तं परा वागनपायिनी ।

तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तत इति ॥

श्रोत्रनिपया वैखरी, हृदयदशस्था मध्यमा, पश्यती तु लोकव्यवहारा-
सीता । योगिना त्वस्ति तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागः । तदुक्तं भारते—

प्राणवृत्तिमनुमन्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

प्राणवृत्तिमनुमन्य प्राणव्यापारमाश्रित्य ।

अविभागात् पश्यन्ती सर्वतः सहस्रतन्मा ।

स्थानेषु विवृते यायौ कृतगर्णपरिग्रहा ॥

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धनी ।

प्राणवृत्तिनिबन्धनीति प्राण एव स्थानाभिघातद्वारा तद्वत्त्वेनापि
वर्तत इत्यर्थः ।

हरिरप्याह—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।

अनेकतीर्थभेदायां त्रय्या वाच परं पदम् ॥ इति ॥

अनेकतीर्थभेदायां नामारयातादिभेदभिन्नाया पराया योगिनामपि
प्रकृतिप्रत्ययविभागो नास्तीति त्रय्या इत्युक्तम् । तथाच श्रुति—

‘चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥’ इति ।

तथा च हरिवक्त्रेऽपि—

‘अक्षराणामकारस्त्व स्फोटस्त्व वर्णसत्रयः’ इति ।

स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नित्यशब्दः । अत एवाक्षरशब्दस्य प्रत्यवाच-

पश्य सादृश्याद्वर्णेषु प्रयोग । सादृश्यं च नित्यत्वेनैव । तत्र नित्यत्व
व्यवहारनित्यापेक्षमित्येके । आकाशवत्तन्निष्ठशब्दस्यापि नित्यत्व व्यञ्ज
कविरहाय न सर्वत्रोपलब्ध इत्यन्ये । ध्वनिशब्दं वैतरी वागुच्यते ।
स्फोटशब्दं मध्यमा वागुच्यते । अत एव सर्वे सर्वार्थवाचका इति प्रवादः ।
शब्दमात्रमर्थमात्रस्य च प्रक्षोपादानकत्वेन ततो भेदाभावात् । अत एव
नित्य शब्दार्थसम्बन्ध इति प्रवादः । अत एवोक्तं योगाचस्पत्ये 'सर्वे च
शब्दा सर्वार्थाभिज्ञान समर्था ईश्वरसंज्ञेतस्तु प्रकाशन' इति । अत एवोक्तं
न्यायवाचस्पत्ये 'सर्गादिभुजा महर्षिदेवतानामीश्वर्यं साक्षात्कृतं सकेत
स्तद्व्यवहारादस्मदादीनामपि सुप्रह सकेत इति सर्वेषामर्थानां सर्वशब्दै
सम्बन्धश्च योगिप्रत्ययगम्य एव तेषामुभयरूपता पराप्रत्ययान्तात्(?) अत-
एवोक्तं हरिणा—

‘व्यवहाराय नियम संज्ञाया सक्षिणि क्वचित्’ इति ।

क्वचित्सक्षिणि संज्ञाया नियमो व्यवहारायैत्यर्थः । यथास्मदीयशास्त्रे
वृद्धिशब्दनादैश्च एव ग्राह्या इति । पुरुषस्यापारात्प्रागवाचरस्य पुरुष-
व्यापारण वाचकता कर्तुं न शक्यते शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति
तदाशयः । अत एव घटपदस्य घटे सकेते सति तदर्थबोधो भवत्येव ।
ननु व्यवहाराय नियम इत्ययुक्तं वृद्धिरादौ जित्यादिसूत्राणां संज्ञेतप्रकाश-
कत्वेन विधित्वस्यैव व्याप्यत्वादिति चेत्सत्यं, यथा विद्यमाने एव घटे
नीलो घट इति नीलसम्बन्धः पुरुषेण बोध्यते न तु तत्र नीलादियोग
क्रियते ततश्च नील एव न पीत इति नियमः फलति । तदुक्तं हरिणा—

‘वृद्धपादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।

अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥’ इति ॥

शक्त्यवच्छेदः शक्तिसंकोचः । विशेषणविशेष्यवदित्यस्यार्थः उक्त एव ।
अत एव तत्र वाचनताबोधनेऽपि तदनुत्पादनाच्च शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्व
पाणिन्यादिसकेतग्राह्यत्वात्संज्ञानामनित्यत्वप्रवादः । वृद्धिशब्दस्यादौ केव
प्रयोग इत्यत्र पाणिनीच्छाया एव नियामकत्वाच्च यदृच्छाशब्दत्वव्यवहारः ।
अत एव स्वेच्छया संज्ञा क्रियन्ते इत्यपि प्रवादः । गौणमुख्यव्यवहारस्तु
प्रसिद्धप्रसिद्धिनिबन्धन एव । अत एवोक्तं हरिणा—

सर्वशब्देस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।

प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्व मुख्यत्व चोपचर्यते ॥ इति ॥

गौणमुख्यार्थबोधक शब्द एव प्रकरणादिरूपनिमित्ताभावाच्च न सर्वस्य

युगपत्प्रकाशनम् । सर्वशक्तेरित्यस्य व्याख्यानमनेकधर्मण इति । गोशब्दस्य गोत्वजातौ प्रसिद्ध्या मुख्यत्वं वाहीके स्वप्रसिद्ध्या गौणत्वमित्यर्थः ।

शक्तिर्नाम शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव । अत एव पुरोवर्तिपदार्थं दृष्ट्वा वाचक-
जिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्ने देवदत्तोऽयमित्युत्तरम् । अत एवोक्तं पातञ्जल-
भाष्ये 'संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः
सोऽर्थो योऽर्थः स शब्दः' इति इतरेतराध्यासः परस्परात्मकतारोपः अन्य-
स्मिन्नन्यधर्मावभासोऽध्यासः । स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञात एव संकेतः शक्ति-
बोधक इति सूचितम् । कः शब्दः कोऽर्थः इति प्रश्ने घट इत्ययं शब्दो घट
इत्ययमर्थ इति समानाधिकरणोत्तरदर्शनाच्छब्दार्थयोरध्याससिद्धिः ।
अत एव 'रामेति द्वयक्षरं नाम मानभङ्गं पिनाकिनः' इत्यादौ शब्दार्थ-
योरप्यभेदेन व्यवहारः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यादावपि अभेदेनैव
निर्देशः । अभेदस्याध्यस्तत्वाच्च भेदव्यवहारोऽपि अस्त्यर्थस्यायं वाचक
इति । अत एवोक्तं हरिणा—' तादात्म्यमुपन्यस्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः '
इति । अत्रेव शब्देन तादात्म्यस्यातात्त्विकत्वं सूचितम् ।

यत्तु शब्दशब्दार्थयोरभेदे अग्न्याविशन्नैर्मुखदाहापत्तिरिति तत्र ।
उक्तयुक्त्या तादात्म्यस्यारोपितत्वेन दाहकत्वादिशक्तेरभावात् । लक्षणाया
वृत्त्यन्तरत्वमयुक्तं बोधकतारूपाया भगवदिच्छाया वा शक्तेर्लक्षणाके-
प्यविशिष्टत्वात् । शाब्दबोधे वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं तत्र
वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणावच्छेदकत्वे गौरवाच्च ।

ननु गङ्गापदस्य गङ्गातीरे शक्तिस्त्रीकारे स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति
चेन्न, तत्र गङ्गापदस्याप्रसिद्धत्वात् । अत एव हरिपदस्य स्त्रीवादिवाचक-
त्वाविशेषेऽपि न श्रुतिरिति तेषां प्रत्ययः । अत एव हनधातोर्गतौ शक्तिर्गौ-
त्येऽपि न स्वारसिकः प्रयोग इति दिक् ।

घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वादन्यनो-
धापत्तिवारणायकाङ्क्षा हेतुः । यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वया-
ननुभावकत्वं तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षा । ननु नीलपदं विनापि घटमानये-
त्यादावन्वयदर्शनात्नीलघटयोराकाङ्क्षासिद्धये भेदबोधाभावे समानविभ-
क्तिकपदान्तराभाव एव प्रयोजको वाच्यः । तथाच घटः कर्मत्वमिति नि-
राकाङ्क्षेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न, तत्राकाङ्क्षासत्त्वेऽपि योग्यताविरहेण
शाब्दबोधाभावात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यता । वह्निना
सिञ्चतीत्यादावयोग्यत्वान्न दोषः ।

ननु एकेत्यादि पदविशेषणं वा पदार्थविशेषणं वा । आत्मे एकयानुपदोप-
स्थाप्ययोः फलव्यापारयोः परस्परमन्वयबोधानापत्तिः । द्वितीये तु प्रमेयत्व
प्रमेयत्वमित्यादौ पदार्थभेदाभावाद्व्याप्तिरिति चेन्न । पदार्थे पदार्थसंसर्गस्य
विवक्षितत्वात् । अव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिः । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्दे-
वदत्तेनेत्यादौ न बोधः । ननु पदजन्यसमूहालम्बने सकलपदार्थोपस्थितिस-
त्वादासत्तिरस्त्येव अन्यथा काव्यादायन्वयवाक्याच्छाब्दबोधानापत्तिरिति
चेत्सत्यम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापार एवासत्तिः । एकपदान-
न्तरमपरपदे कचिदुच्चारणं कचित्प्रतीतीच्छैव व्यापारः । श्लोकादौ पदता-
त्पर्यप्रदर्शनायैव योजनावाक्यम् । शुक्लवाक्येऽपि शिक्षकस्यैव व्यापारः ।

कारकत्वं नाम क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिपदकान्यतमान्वयित्वम् । दुह
धातोर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थ इति विभागरूपफलाश्रय-
त्वाद्भोः कर्मतेति तार्किकासन्न । फलद्वयार्थत्वे गोः पयो दुग्धे इति पञ्चम्य-
नापत्तेः । नचापादानत्वविवक्षया सेति वाच्यम् । तथा सति प्रामात् त्यज-
तीत्यस्याप्यापत्तेः । क्रियान्वितेति विशेषणस्याप्यर्थत्वाविषयादपि(?) क्रि-
यान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तदपि न, वर्षासु भवति वर्षा-
भूरित्यत्र विभक्त्यभावेन कारकत्वानापत्तौ यणनापत्तेः । तन्मतं लक्षणा-
भ्युपगमेन विभक्त्यनुसंधानस्याप्यभावात् । अनुसंधाने वा नटश्रुतमित्यादौ
कारकत्वापत्तौ कारकादन्तश्रुतयोरित्युदात्तत्वापत्तिः । एतेन फलाश्रयत्वं
कर्मत्वमित्यपास्तं गां दोग्धीत्यत्राऽव्याप्तेरित्यलम् ।

अनादित्वमनपभ्रष्टत्वमभ्युदययोग्यत्वं वा साधुत्वम् । बोधकत्वं तत्त्व-
मित्युक्तौ गाव्यादावतिव्याप्तेः । शक्तत्वं तत्त्वमित्युक्तौ विकरणानामसा-
धुतापत्तेः । अतपभ्रष्टत्वादेव
साधुत्वम् । नामसाधुत्वमेव ।
आधुनिकनाम्नां संकल्पादौ प्रयोगस्तु आन्त्यम् । २.० कुर्यादित्यादिनि-
यमात् । असाधुशब्दानां त्वानन्त्यान्न शक्तत्वम्, अर्थबोधस्तु साधुस्मरण-
द्वारा । अव्युत्पन्नानां तु शक्तिभ्रमाद्भोवः । अन्ये त्वाहुः बोधकतारूप
शक्तिरपभ्रंशेष्वपि दुर्वारैवेति ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरागसेवकतनुद्भवकृष्णाचार्यकृतो
वादसुधाकरः समाप्तिमियात् ॥

मौनिश्रीकृष्णभट्टविरचितः लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः ११

कारुण्यवर्षजलदं फलदं तपसां सताम् ।
नीलोत्पलदलच्छायं निर्मायं धाम कामये ॥ १ ॥
तर्कव्याकृतिमीमांसापरिशीलनशालिना ।
मौनिश्रीकृष्णभट्टेन विभक्त्यर्थो विविच्यते ॥ २ ॥

अथ सुखविभक्तीनामर्थो विविच्यते । तत्र सुखं—
स्वौजसमौडित्याद्यनुशासनानुशासितप्रत्ययत्वम् ।
तार्किकास्तु—

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यानवयबोधकविभ-
क्तित्वं सुखम् ।

तिष्ठतु स्वार्थभावनान्वयिन्येन स्वार्थसंख्यानवयमवबोधयन्ति ननु
स्वप्रकृत्यर्थ इति तेषां व्युदास इति वदन्ति । तत्र । पचतिफलं देवदत्त
इत्यादौ प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यानवयबोधकत्वाभावेनाव्याप्तेः । उप्रा-
सिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते, इत्यादावुप्रासनानीव देवदत्तकर्तृ-
कान्यासनानि हतशयनानीव देवदत्तकर्तृकानि शयनानीति बोधाज्ञाप्ये
धात्वर्थे संख्यानवयस्य स्वीकृतत्वात् स्वप्रकृत्यर्थभावनाधर्मिकस्वार्थबहुत्व-
संख्यानवयबोधकृतिद्विविक्त्यु अतिव्याप्तेश्च ।

विभक्तित्वं तु—

विभक्तिश्च प्राग्दिशो विभक्तिरित्यनुशासना-
भ्यामनुशासितसंज्ञावत्त्वम् ।

तार्किकास्तु—

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान्यः प्र-
त्ययः सा विभक्तिः ।

एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः । प्रत्ययश्च तृजादिर्न-
संख्याशक्त इति तयोर्व्युदास इत्याहुः । तत्र । ब्रलादीनां संख्यात्वावा-
न्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः । न च ब्रलादीनां सप्त-

म्याशादेशत्वात् दोष इति वाच्यम् । सप्तम्यादेशत्वं
दित्वान् यदुतः बहुव्रीत्यादौ गुणापत्तेः ।

तत्र सुबिभक्तिः कारकाकारकभेदेन द्विधा ।
ठितकर्तृकर्मादिसंज्ञामुपजीव्य विधीयमाना विभक्तिः
द्वितीयादिः । प्रथमा शेषपट्टी चाकारकविभक्तिः ।
त्रैयान्तर्भावः । यद्यपि शाब्दिकमते सर्वत्र क्रियापदाभ्याहारः
धिरुत्तरणे प्रथमेति न्यासे वा प्रथमायाः
ऽपि, तथा पठ्या अपि कचित्तथात्वसंभवेऽपि, न तत्कारकं
वह्नाप्रयोजकं प्रत्युत्तानिष्टायहम् । उपपदविभक्तित्वं तु पदविशेषसंग्रहे
विधीयमानविभक्तित्वम् । कारकत्वं तु संकेतविशेषसंग्रहेन कारकपद
वत्त्वम् । भाष्ये कारके इत्यस्य संज्ञापरत्वेन व्यवस्थापनान् । तथा प्राक्
गत्य पुत्रं स्थानं पृच्छतीत्यत्र प्राक्षणस्य संज्ञा कृत्यो न भवतीत्यादि
कृपाकथितशब्दोऽसंस्कीर्तिते वर्तते । केनासंस्कीर्तिते अपादानादिविशेष
कथामिः । तथा च विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादन्यर्थसंज्ञाविज्ञा
नाद्वा प्राक्षणस्य न भवति संश्लेष्यम् ।

यद्यपि अथवेत्यनेन क्रियायामित्यर्थरुत्वेनापि कारके इति सूत्रं व्या-
ख्यातम् । एवं च सप्तम्यप्युपपन्ना, तथाप्यकथितशब्दस्याप्रधानपरत्वे तद्-
व्याख्यानम् । न चाप्रधानत्वं सिद्धान्ते स्थितम् । तेन क्रियायामित्यर्थ-
रुत्वेन व्याख्यानं भाष्यासंमतमिति निश्चीयते । यत्तु * क्रियान्वितविभ-
क्त्यर्थान्वितत्वं कारकत्वम् । 'सा लक्ष्मीरुपपुरते यया परेषाम्' इत्यादौ
विपत्तौ चेत्यादिनामाभ्याहारेणैव बोधात्पठ्यर्थस्य क्रियाकाङ्क्षाभावात्
पठ्यर्थान्वयिनः कारकत्वम् । जलस्योपस्फुरते इतिवद्विशेषक्रियायोगे वा
पठ्यतीति शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तम् । तत्र । क्रियान्वितत्वं किं साक्षादुक्त
परंपरासंग्रहेनापि । नातः । सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः । नान्त्यः । पठ्या
अपि कारकत्वापत्तेः । सप्तम्याः कर्तृकर्मद्वारा क्रियायामन्वयः पठ्याश्च
नेति शपथैकगम्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः, कारकाकारकविभागोच्छेदापत्तेः ।
पठ्याप्रथमयोरपि कारकत्वात्तत्पूर्वयोरेनेकाचोऽसंयोगपूर्वयेत्यादिना य-
णाद्यापत्या सर्वोपपत्त्यापत्तेः । तत्र तत्र स्वरितत्वाग्रयणेन (?) दोषोद्धारं तु
गौरवमेव । ननु 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रे भाष्ये अप्रधानग्रहणं शक्य-

कर्तुं सत्र प्रवानादपि तृतीयापत्तिमाशङ्क्यापपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
लीयसीति प्रथमा भविष्यतीति प्रथमायाः कारकत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति
रेत्र । तत्र कारकशब्दस्यान्तरङ्गपरत्वेनैव हरदत्तादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।
नन्यथा शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यादौ कारकविभक्त्यभावेन उपपद-
वेभक्तेरुपपदार्थेऽन्वयानिमित्तकपट्टीबाधकत्वेऽपि बहिर्भूतसंबन्धनिमित्त-
त्पट्टीबाधकत्वे मानाभाव इति कश्चित् । नापत्तेः (?) एवं च भाष्याक्षरस्वार-
साहुरामहेण यदि प्रथमायाः कारकत्वं स्वीक्रियते तर्हि तुल्यन्यायेन
वैसर्जनीयसूत्रे भाष्यकारेण द्वयोः परिभाषयोरित्यादिना पूर्वत्रासिद्ध-
मेत्यस्यापि स्पष्टं परिभाषात्वकथनेन तस्यापि परिभाषात्वं स्वीक्रियतां,
अदि तत्र परिभाषात्वसाधर्म्यात्परिभाषापदवाच्यत्वम्, इहाप्यन्तरङ्ग-
त्वासाधर्म्यात् कारकत्वमिति तुल्यम् । यदपि जलत्रयेति दृष्टान्तकथनं
कृष्णः प्रतियन्ने' इत्यनुशासनसंभवेऽपि प्रकृतं तदभावात् । नहि तत्र
गुणाधानं संभवति । तत्त्वे वा सुदप्रसङ्गात् । यदपि *क्रियान्वितकर्तृक-
र्मादिपङ्कान्यतमत्वम्* इत्याहुः, तत्र क्रियान्वितविशेषणव्यावर्त्यं त एव
स्पष्ट्याः । केचित्तु *क्रियाजनकत्वयोग्यतायुद्धिविषयत्वमेव कारकत्व-
माहुः । तत्र योग्यता पञ्चपादिव्यावृत्ता दुर्बला ।

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च
स्थमाविधायकात् 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इत्य-
नुशासनानुचैर्नचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ प्रातिपदिकार्थमात्रे, तट
तटी तटमित्यादौ लिङ्गमात्राद्याधिक्ये, द्रोणो व्रीहिरित्यादौ परिमाणमात्रे,
एकः द्वौ बहव इत्यादौ वचनमात्रे प्रथमा । तत्र प्रातिपदिकार्थत्वं प्राति-
पदिकेन नियमेन वृत्त्या बोध्यत्वम् । तच्चासत्त्वभूतेषु सत्तामात्रस्य । अन्यत्र
तु सत्ताद्रव्यलिङ्गानाम् । अत एव 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इति
न्यायसूत्रम् । तटः तटी तटमित्यादौ तु प्रातिपदिकमात्रेण नियमेनावो-
चनात्प्रत्ययान्तसमभिव्याहारेणैव बोधनान्न लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ।
तत्र कृष्णादिनियतलिङ्गेषु त्रिकं प्रातिपदिकार्थः । तटादौ तु जातिव्य-
क्तीति द्विकमिति विवेकः । अत एव नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ
इति ग्रन्थकृतां व्यवहारः । एवं च कौस्तुभादिसकलग्रन्थानां सौष्ठवे
तद्विरोधेन लिङ्गाद्याधिक्ये इत्यस्य कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्युदाहरणमनुचि-
मिति दिक् ।

ननु मृडानीहिमानीत्यादौ पुंयोगमद्वत्त्वादंरधिस्य भानात्यधमा न
 स्यादिति चेत् न, तत्र पुंयोगमद्वत्त्वादिकं प्रातिपदिकस्यार्थः उत प्रत्ययस्य ।
 उभयदापि प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया
 तत्सिद्धेः । संग्रहने चेत्यनेनाधिकार्यपरिच्छेदं तु सजातीयविभक्त्यर्थस्यैव
 परिच्छेदेन दोषाभावात् । ननु परिमाणग्रहणं व्यर्थं तस्य प्रातिपदिकार्थ-
 त्वादं सिद्धेरिति चेत् । एवं हि नामार्थयोरिति अभेदेन द्रोणपदार्थस्य
 ग्रीहिपदार्थेन संग्रहः स्यात् । तस्यावृत्त्यर्थं परिमाणग्रहणात् । तथा च
 द्रोणपदार्थस्य प्रत्ययार्थपरिमाणे अभेदसंग्रहेनान्वयः । तस्य च ग्रीहिपदार्थं
 परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावंनान्वयः । नन्वेवमभेदातिरिक्तसंग्रहेनान्वये
 समानविभक्तिरनियमाभावाद्द्रोणो ग्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिरिति
 चेत् न । अभेदसंग्रहेन बोध्यावृत्त्यर्थेन परिमाणग्रहणेन यत्राभेदो धे
 उत्थिताकाङ्क्षा तत्रैव प्रयोज्यानात् । नन्वेवमपि द्रोणं ग्रीहिमानयेत्य-
 त्नापि नामार्थयोरभेदसंग्रहेनान्वय इति अभेदसंग्रहेनान्वयः स्यात्तदर्थं
 लक्षणायाः आशयपत्ते तत्रैव प्रवृत्तेऽपि निर्वाहं व्यर्थं परिमाणग्रहणमिति
 चेत् । नामार्थयोरित्यस्य किं नामार्थयोरैवाभेदान्वयः उत नामार्थयोरभेदसं-
 ग्रहेनान्वय एव । नाह, वैश्वदेव्यामिक्षा, स्तोत्रं पचतीत्यादीनामनन्वया-
 पत्तेः । नान्त्यः । घटपटावित्यादान्वयापत्तेः । एवं च संभवति सामा-
 न्यविकरण्ये वैयविकरण्यस्यान्याप्यत्वमिति भेदापेक्षयाऽभेदस्यान्तरङ्ग-
 त्वात् परिभाषामूलोपन्यासः । तथा च द्रोणं ग्रीहिमानयेत्यादौ लक्षणां वि-
 नैव परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावंनान्वयोपपत्तिः । एवं च न सूत्रकारमतभेदो-
 ऽपि । अन्यथा तन्मतेऽभेदः सूत्रकारमतं तु भेद इति स्फुटं भेदः । मनुक्त-
 रीत्या तु न मतभेदः न वा लक्षणा, न च परिमाणग्रहणमिति मङ्गलपक्षम् ।

यत्तु द्रोणो ग्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्यत्युक्तयोरित्यनेन संग्रहा-
 भावेऽपि विशेषणविशेष्यभावो बोध्यः । यत्तु अभेदसंग्रहेनान्वय इति
 तत्र तस्य संग्रहत्वे मानाभावात् । संग्रहभेदनिमित्तत्वात् संग्रहस्य,
 तस्य संग्रहत्वे नीलो घट इत्यादौ पष्ठ्यापत्तिरिति वैश्वदुक्तं तन्न्याय-
 निरुद्धं, युक्तिनिरुद्धं, शास्त्रविरुद्धं च ।

तथाहि सामान्यविकरण्ये सति स्वविशेष्यविरुद्धविभक्तिरहितनामार्थस्य
 प्रकारतासंग्रहेनान्वय एवाभेदसंग्रहः । सत्यन्तनिवेशात् द्रोणो ग्रीहि-
 रित्यादौ स्वविशेष्यविरुद्धविभक्तिरहितत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न तु अभे-

दसंघ्नो नाम पदार्थान्तरमस्ति येनाभेदसंघन्धाभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावो बोध्य इति भवदुक्तं संगच्छेत । किंचैकत्वे यथाऽभेदस्य संघन्धत्वं नास्ति भेदघटितत्वाद्धि संघन्धस्य, तथा विशेषणविशेष्यभावसंघन्धोऽपि नास्ति घटो घट इत्यादौ निरूपकभेदाभावे एकत्र प्रकारताविशेष्यतयोरभावात् । यदि तु विरुद्धार्थकविभक्तिरहितनामार्थयोर्विशेष्यैक्येऽपि प्रकारभेदे विशेषणविशेष्यभावं श्रूपे तर्हि स एवास्माकमभेदसंघन्धः । एतेनाभेदस्य संघन्धत्वे मानाभावः संघन्धिभेदनियतत्वात्संघन्धस्येति न्यायविरुद्धम् । विरोधस्योभयत्र तुल्यत्वात् । व्युत्पत्त्यैक्येनिरूपकभेदाभावेऽप्यवच्छेदकभेदे विरुद्धयोः प्रकारताविशेष्यतयोः स्वीकारेऽभेदस्य संघन्धत्वाभावे विनिगमकाभावेन युक्तिविरुद्धम् । यदि तु युक्तिन्याययोरभेदं श्रूपे तर्ह्यन्यतरन्मास्तु ।

यदपि नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरं पष्ठयापादनं तदपि शास्त्रविरुद्धम् । तथाहि—यदि अभेदसंघन्धे पष्ठयेव स्यात्तदा अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेनानेकसमानाधिकरणप्रथमान्ताभावात्समासविधानं व्यर्थं स्यात् । न च कण्ठेकालादिरवकाशः, तस्य सप्तमीविशेषणे इति पूर्वत्वविधानेनापि साधयितुं शक्यत्वात् । अतस्तदेव ज्ञापयति नाभेदसंघन्धे पष्ठीति । किंचात्र पदसंस्कारपक्षे भेदसंघन्धाभावेन प्रातिपदिकार्थत्वात्प्रथमोत्पत्तौ पश्चात्पदान्तरेणान्वये नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्याऽभेदबोधः । तथा च तस्यामवस्थायां कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तरूपशेषत्वाभावात्संघन्धबोधाभावाच्च पष्ठयाः प्राप्तेरेवाभावात् । किंच संघन्धः यत्र प्रकारतया भासते तत्र पष्ठी, प्रकृते संसर्गतया भानात् सा । किंच वीरः पुरुष इत्यादौ यदि पष्ठी तदा समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानविभक्तित्वमिति नियममङ्गापत्तिः । किंच पष्ठया शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भेद एव प्रतीयते न त्वभेदः, तस्य तद्विरुद्धत्वात् । वीरः पुरुष इत्यादौ वीरपदोत्तरं पष्ठीसत्त्वे समानविभक्त्यभावात्नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यभावेनाभेदबोध एव न स्यात् । एवं चाद्यन्तवत्सूत्रस्थम् 'राहोः शिरः' इति व्यपदेशिवद्भावेन समर्थनमाप्यमभेदस्य संघन्धत्वाभावसाधकं भवदुक्तं नास्माकं प्रतिकूलम् । अभेदस्य संघन्धत्वेऽपि तस्य पष्ठपर्यत्वाभावेन भेदप्रतीत्यर्थं व्यपदेशाश्रयणस्य (पार्थगादाधरप्रभृतयः स्यान् ? आवश्यकत्वात्) । नतु पष्ठपर्य एव संघन्ध इति नियमः, येन पष्ठ्यभावादभेदस्य संघन्धत्वं न स्यात् । सामीप्यस्य संघन्धत्वेऽपि भवद्भिस्तस्य पष्ठपर्यत्वात्सी-

पागत् । तस्माद्विशेषयुक्त्यभावेन सर्वशास्त्रकारविरुद्धममेदस्य संन्यत्वा-
भावयचनमयुक्तमिति दिक् ।

संयोजने प्रथमाविवाहकात्संयोजने चेत्यनुशासनाद्राम मां पाहीत्यादौ
प्रथमा । तच्च—

**वक्तुरिच्छाविषयप्रकृत्यर्थसमवेतं प्रकृतशब्दज-
न्यं ज्ञानम् ।**

तथा च वक्तुरिच्छाविषयरामसमवेतज्ञानविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति
बोधः । अन्ये गदाधरप्रमृतयस्तु * वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेने-
च्छा प्रथमार्थः । तादृशेच्छायाः विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया
भानम् । तथा वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयो राम इति
बोध इत्याहुः । संबोध्यत्वं च समवायसंबन्धेन वक्तुरिच्छाविषयप्रकृत्यर्थ-
समवेतप्रकृतशब्दजन्यज्ञानाश्रयत्वं, तादृशेच्छाविषयत्वं वा ।

केचिन्तु संयोजनम् * अभिमुत्सीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुदूलव्यापारानु-
पूलो व्यापारः * तत्रापारजन्यज्ञानानुपूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्य-
त्वम् । राम प्रायस्वेत्यादौ रामसंयोजनविषयज्ञानमिति बोधः । अभिमु-
त्सीकरणं च स्वयचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणं, तद्व्यञ्जकं च मुत्परावृ-
त्त्यादीत्याहुः । तत्र, हा देवि धीरा भवेत्यसमिष्टे तदसंभवात् । न च
बुद्ध्या संभवः, संयोजनसंयोज्याभिमुत्सीकरणादीनां सर्वेषां बुद्धिविषय
त्वस्यानुचितत्वात् । ननु राम मां पाहीत्यादौ मध्यमपुरुषानुपपत्तिः
न च युष्मत्समानार्थसंयोजनस्य विद्यमानत्वात्तत्तिष्ठिः । तत्समानार्थ-
भवच्छब्दयोगेऽपि तदापत्तेः । एतेन 'त्वामस्मि वच्मि विदुषाम्' इत्या-
दावहमर्थकस्मीत्यव्यययोगे उत्तम इति प्रदीपोक्तमपास्तम् । तत्समर्थने
आग्रहश्चेदित्थं समर्थ्यताम्—अहमर्थकमहंशब्दार्थकं, तथा चाहंशब्दे-
नैवास्मदर्थप्रतिपादनादस्मत्समानाधिकरण्यादुत्तम इति । अत एव अहम-
र्थकमित्येवोक्तं, न तु अहमर्थार्थकमिति । न च प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं
नास्ति, अन्यथा क्वचं वेत्तीत्यादौ ऋगर्थं वेत्तीति प्रत्ययोपपत्तिः । श्रित्या
प्रतीतस्य शब्दस्य, तथा च्छलिषिः प्रतीतस्य स्फोटस्य, प्रतीतानां च
वान्यलक्ष्यव्यङ्गानां व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकत्वेन, तार्किकरीत्या असाधुभिः ।
प्रतीतस्य साधुशब्दस्य, आदेशेन प्रतीतस्य स्थानिनोऽपि प्रत्यायकत्व-
दर्शनेन तादृशनियमे प्रमाणाभावात् । न चाणुदित्सूत्रस्यभाष्यविरोधः ।

तस्याधुनिकशब्दसंज्ञया प्रतीतस्य तात्पर्यानुपपत्तिग्रहं विना प्रत्याय-
कत्वाभावपरत्वात् । यद्वा वृत्तिं विना प्रकृत्या प्रतीतस्य प्रत्ययानुपयो-
ग्यत्वाभावात् (?) प्रत्यायकत्वं शाब्दबोधजनकत्वं नास्तीति भाष्यार्थः ।
ऋचं वेत्तीत्यादौ सति तात्पर्येऽर्थबोधे इष्टापत्तिः । शक्त्या लक्षणया
वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा शब्दप्रतीतस्य स्फोटस्यार्थप्रत्यायकत्वं भाष्याद्युक्त-
मसंगतं स्यात् । परंतु ऋगादिशब्दानामर्थपरत्वे तावद्भक्तिः स्वीकार्या
द्विरेफादिवत्, अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति
नियमात्तत्र प्रत्ययार्थान्वयो न स्यात् । अत एवेको यणचीत्यत्र तद्वाच्य-
वाच्ये निरूढलक्षणेऽस्युक्तम् । तत्र निरूढं लक्षणं अणुदिदिति सूत्रं
यस्याः बोधकमिति तदर्थः । एतेनाणुदित्सूत्रस्य—‘प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं
नास्तीति’—भाष्याद्ब्रह्मसि पुस्तकमीक्षमाणस्य स्वीयसूक्ष्मोच्चारणमस्त्येवेति
वैयाकरणनव्योक्तमपास्तम् । भाष्यस्यान्यथैवोपपत्तेः । तस्मात्त्वंपदाध्या-
हारेणैव मध्यमः । न च—भो ब्राह्मणास्त्वं पचेत्यापत्तिः, न च संश्लेष्या-
ख्यातकारकयोः समानवचनत्वनियमः भो ब्राह्मणाः चैत्रो गच्छती-
प्रनापत्तेरिति—वाच्यम् । त्यदादीनां परामृश्यमानसमानवचनत्वनिय-
मात् ।

ननु (अनवसरः ररक्षसः) शक्तिनिर्भिन्ने वत्से जहति चेतनाम् । हताश
राम कत्यार्थे दग्धं जीवितमिच्छसीत्यादौ वक्तृसंबोध्ययोरेकत्वेन प्रकृतवा-
न्यार्थज्ञानसत्त्वात्सिद्धे वक्तुरिच्छाविरहात् रामस्य संबोध्यत्वानुपपत्ति-
रेति चेन्न । आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादाविव लक्ष्मणविशिष्टराममूर्च्छि-
लक्ष्मणविशिष्टरामयोर्भेदाभ्युपगमेन संबोध्यत्वसंभवात् । एवं प्रथ-
माया अप्यर्थसंभवे—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेव वा ।

इत्यादौ षण्णामेव कथने प्रथमायास्तदनुक्तौ भूषणकारस्य बी-
जाभावाभ्यूनतेति बोध्यम् । ननु ‘तिङ्गमानाधिकरणे प्रथमा’
तिन्यासे यथावस्थितन्यासे वा प्रथमान्तस्य क्रियान्वयाकाङ्क्षाया नि-
रुत्वात्, आख्यातसंख्यायैवार्थोपपत्तिसंख्याबोधोपपत्तौ प्रथमायाः सं-
ख्यावाचकत्वं किमर्थमिति चेत् न, चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्या-
तोपात्तद्वित्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्याबोधाय तदावश्यकत्वात् ।

इति प्रथमा ।

द्वितीयार्थनिर्णय ।

वृत्तद्वितसमासनिपानादिभिरनभिहित कर्मणि द्वितीयाविधायक-
कर्मसङ्गकेद्वितीयेत्यर्थं 'कर्मणि द्वितीया' इत्याद्यनुशासनानुशासितद्वि-
तीयाया कर्मसङ्गता अन्ये च वाच्या । ते चानेकं नत्वाश्रयत्वमात्रम् ।
अशान्दीत्यति उभयतः कृष्णमित्यादौ तदभावात् । एतनाश्रयोऽवि-
रविदेश्य इत्यत्राश्रयोऽपि इति भूषणोक्तमपास्तम् । न चार्थान्तरं लक्षणा-
शक्तिप्रादुरानुशासनमुत्पत्त्ये विनिगमनाभावेनैव लक्षणान्यत्र शक्ति-
रिति वक्तुमशक्यत्वात् । नानार्थोच्छेदापत्तेः । अत एव कर्मत्वमपि न
न्यायान्यफलशालित्वमात्रं, किन्तु—

कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्यफलेनात्यन्तं संव-
द्भूमिप्यमाणं कर्मत्याद्यर्थककर्तुरीप्सिततमं
कर्मत्याद्यनुशासितसंज्ञावत्त्वम् ।

एव औदन पचतीत्यान्वेनाश्रयक औदननिष्ठविहृत्यनुदूढो व्या-
पारः । पच्यते औदन इत्यत्राप्येवमेव ।

तार्किकास्तु—द्वयदत्ताश्रितव्यापारजन्यविहृत्याश्रय औदन इति बोध-
माहुः ।

येचित्तु—देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यौदननिष्ठा विहृतिरिति बोधः ।
तत्र च सुप आत्मन क्यजिति सूत्रस्थ भाष्य मानम् । तथाहि—इष्यत
पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगः भिन्नार्थत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छती-
त्यर्थे एव । एतच्च कर्मलभार एकाश्रयिका पुत्रकर्मिरेच्छेति बोधे फलविशे-
ष्यक एव संगच्छते । अन्यथोभयत्रापि एकाश्रयकपुत्रकर्मिरेच्छानुदूढो व्या-
पार इति बोधस्य तुल्यत्वात् 'भिन्नार्थत्वात्' इति भाष्यमसंगतं स्यादित्याहुः ।
तत्र, भाष्यकैयट्योरन्याभिप्रायस्त्वात् । तथाहि—वृत्तिवान्ययो समानार्थ-
त्वमित्यस्य वृत्ति(विशेष्यप्रवृत्तिरूपेण)पदेन समानार्थत्वमित्यर्थो वान्यः ।
अन्यथा कुम्भकारादावपि समानार्थत्वं न स्यात्तत्र हि वान्ये एतत्त्वप्रतीति-
न तु कुम्भकारेत्यण तत्रचौ । विधयन्त्यन्तं न समानार्थत्वमन्वयान्पक्षेण
एवार्थो न्याय्यः ।

व्यापार इति बोधः .

इति बोधः । एव च भिन्नार्थता स्पष्टैव । एतादृशेन भिन्नार्थता भाष्यसमता ।
भवदुक्तप्रकारता—विशेष्यताकृत एव भेदो वृत्त्यभावनियामक भाष्य-
समतं स्यादिति पचतीति पाचक इत्यादौ वान्ये क्रियाविशेष्यत्वेन, वृत्तौ

तदाश्रयविशेष्यत्वेन भिन्नार्थत्वात्कर्मकर्तृकृत्यप्रत्ययादौ कापि वृत्तिर्न-
 स्यात् । न च तत्र देवदत्तपदाध्याहारेण समानार्थत्वमिति वाच्यम् ।
 लाघवात्पदद्वयघटितसमानविग्रहे चरितार्थो विधिः पदत्रयघटितविग्रहे न
 प्रवर्तते । अत एव भाष्ये इष्यते पुत्र इत्येवोक्तं, न तु देवदत्तेनेति । किं
 च पच्यतेकल्पे देवदत्तेन इत्यादौ कल्पवादीनां धात्वर्थविशेष्येऽन्व-
 यस्य हृत्प्रत्ययेन फलेऽन्वयापत्तेः । न चेष्टापत्तिरपसिद्धान्तादनुभवविरो-
 धात् । किंच क्रियाप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधः । न च फलेऽपि
 'कचित्क्रियापदप्रयोगः । तस्य लाक्षणिकत्वेन तमादाय निरुक्तसमर्थ-
 नस्यानुचितत्वात् । किंच देवदत्तेन किं क्रियते पचतीत्युत्तरस्य संगतिश्च ।
 इत्यभिप्रेत्यैव मनोरमा-भूषण-कौस्तुभादिसकलग्रन्थेषु ओदनं पचति,
 पच्यते ओदनः, इत्यादौ समानो बोध इत्युक्तम् । एवं च सर्वग्रन्थानुकूल-
 भाष्यनिर्वाहे तद्विरुद्धं स्वातन्त्र्येण भाष्यसमर्थनमनुचितमिति दिक् ।

घटं जानातीत्यादौ घटविषयफक्षानानुकूलो व्यापार इति बोधः ।
 ज्ञानजनकव्यापारश्च मनश्चक्षुःसंयोगादिः । अत एव मनो जानातीत्या-
 दयः प्रयोगाः । तत्र ज्ञानरूपफलं प्रयत्नाद्वृत्तादेः कर्मत्वम् । न च फल-
 व्यापारयोः सामानाधिकरण्यादकर्मकतापत्तिः । कालिकादिसंयन्धेन
 सर्वेषां फलसामानाधिकरण्यसत्त्वादकर्मकत्वापत्त्या फलतावच्छेदकसंय-
 न्धेन सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोः सकर्मकाकर्मकलक्षणेऽवश्यं निवे-
 शनीयत्वात् । प्रकृते च फलतावच्छेदकः संयन्धो विषयता, व्यापार-
 तावच्छेदकः समवायादिरिति वैयधिकरण्यं स्पष्टमेव । अत एव ज्ञानस्य
 घटात्मोभयवृत्तित्वेऽपि कर्मप्रत्ययेन विषयतासंयन्धेन ज्ञानाश्रयघटस्यै-
 वाभिधानाद्धदो ज्ञायत इति प्रयोगः, न तु आत्मा ज्ञायत इति । तथा
 कर्तृप्रत्ययेन समवायसंयन्धेन ज्ञानाश्रयस्याभिधानादात्मा जानातीति
 प्रयोगः, न तु घटो जानातीति । यद्वा ज्ञानेच्छादिरेव व्यापारः । ज्ञातो
 घट इति प्रतीत्या तज्जन्या ज्ञाततादि फलं तदाश्रयत्वाद्धृदादेः कर्मत्वम् ।
 यत्तु केचिदाहुः—भावकार्यस्य समवायिकारणकत्वनियमान् भूतं भाविनं
 घटं जानामीति प्रयोगानापत्तिरित्यादि तत्तुच्छं, ध्वंसस्य प्रामाणिकत्वेन
 भावत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाद्विज्ञानविषयताया अपि प्रामाणि-
 कत्वेन समवेतत्वेनैव लघुना कार्यत्वस्यविशेषितत्वात् । अत एव ध्वंसवदेव
 ज्ञातताया अपि निमित्तकारणमात्रजन्यत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

केचित्तु घटं जानातीत्यादौ कर्मत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

अन्ये ॥ द्वितीयायाः विषयतायां लक्षणेत्याहुः । तदुभयमप्यसन् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि द्वितीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च कर्मणि द्वितीयेत्यादौ मुख्यभाक्तसाधारणकर्मत्वग्रहणात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनुशासनानुशासितसंज्ञाव्यतिरिक्ते द्वितीयायाः असाधुत्वबोधनात्, संज्ञाया एव तदुत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् । अन्यथा देवदत्ताय कृष्यति, पाचयत्योदनं देवदत्तेन विष्णुमित्र इत्यादौ द्वितीयोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । द्वितीयायाः लक्षणेत्यपि न, भवद्वीत्या घटं जानातीत्यादौ द्वितीयोत्पत्त्यभावेन तदलक्षणायाः वक्तुमशक्यत्वान् । स्यायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुञ्जमहे इति न्यायेनास्ति लक्षणायां धीजाकाङ्क्षा । तच्च रुढिः प्रयोजनं वा । प्रकृतेऽनुशासनविरोधेन द्वयस्याप्यभावेन लक्षणायाः अभावाच्च, द्वितीयायाः लक्षणा अन्यासां नैत्यत्र विनिगमकाभावाच्च, विभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तव्यापातश्च । न च विभक्त्यर्थातिरिक्तार्थे सा नेति वाच्यम् । संकोचे मानाभावात् ।

यत्तु मीमांसकैः सन्त्वधिकरणे उक्तं—साध्यत्वं द्वितीयार्थं, सत्तून् जुहोतीत्यादौ सत्तूनां भूतभाव्यनुपयुक्तत्वेन सत्तूनां साध्यसत्तुकरणकहोमानुकूलव्यापारप्रतीतये करणत्वं लक्ष्यते, एवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र द्वितीयया साधनत्वं लक्ष्यते इति तत्र, सुपां सुलुगिवि व्यत्ययानुशासनेनैव सिद्धे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात् ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे—‘चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिपदसमभिव्याहृतद्वितीयायाश्च लौकिकविषयिता, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्वमर्थः । उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याकारकचाक्षुषादिवशायां सौरभं पश्यति सौरभो दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात्’ इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । ‘पदार्थैश्चानालोचने’ इति सूत्रे ‘तस्मिन्ष्टे परावरे’ इत्यादौ च दृश्यातोरप्यलौकिकविषयकतार्थकत्वदर्शनेन सौरभं पश्यतीत्यादीनामपि साधुत्वस्वीकारे बाधकाभावः । अन्यथा सुरभि चन्दनं पश्यतीत्यादौ सुरभिपदोत्तरं कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति मुख्यभाष्यमते द्वितीया न स्यात् । तत्र मतेऽपि लक्षणया तादृशप्रयोगस्य साधुत्वस्वीकाराच्च ।

पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ पुष्पपदस्य पुष्पवृत्तिगन्धे लक्षणा । धात्वर्थस्तु गन्धोपलक्षितप्रत्यक्षानुकूल आत्ममनःसंयोगादिरूपो व्यापारः । तथा चैकदेवदत्ताश्रयकपुष्पवृत्तिगन्धविषयरूपप्रत्यक्षानुकूलो व्यापार

इति बोधः । वृत्तित्वं संसर्गः । व्युत्पत्तिवादे तु प्राधातुसमभिध्याहृतद्वि-
तीयायाः आधेयत्वमर्थः । तस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण धात्वर्थैकदेशे गन्धे-
ऽन्वयः । एवं च पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रय इति बोधः इति ।
तत्र । गन्धस्य धातुवाच्यत्वे धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेन नृत्यादिवदकर्मक-
त्वापत्तेः । पुष्पपदोत्तरं द्वितीयानापत्तेश्च । आमोदमुपजिघ्रसीत्यत्रो-
पसर्गवशेन धातोर्ज्ञानमात्रमर्थः । तथा चामोदविषयकज्ञानानुवृत्तौ व्यापार
इति बोधः । अथवाऽऽमोदग्रहणानुवृत्तौ व्यापार इति बोधः ।

**कर्म सप्तविधं—निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यम्, औदासी-
न्यप्राप्यं, कर्तुरनीप्सितं, संज्ञान्तरैरनाख्यातं, अन्यपू-
र्वकमिति ।**

तत्र निर्वर्त्यं घटभस्मादिरूपं, विकार्यं मृत्काष्ठादिरूपं, प्राप्यं रूपं
पश्यतीत्यादि, औदासीन्यप्राप्यं तृणं स्पृशतीति, कर्तुरनीप्सितं विपं
मुक्ते, संज्ञान्तरैरनाख्यातं गां दोग्धि पय इत्यत्र गोरूपं, अन्यपूर्वकम-
धितिष्ठति धैकुण्ठमित्यादि ।

ननु मृत्काष्ठयोर्विकार्यकर्मत्वमयुक्तं क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति
चेत् न । प्रकृतिविकृत्योर्निरुद्धयाऽभेदविवक्षयोत्पत्त्याश्रयत्वान् । भूपणे
काष्ठानि विदुर्वन्मस्म करोतीत्यर्थः । तण्डुलान्विहेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति
वत् । एतच्च व्यर्थः पचिरिति प्रशस्य भाष्ये व्युत्पादितमित्युक्तम् । वैया-
करणनञ्चैरपि तदेवानुसृत्य-अत्र प्रधानकर्मणि लादयः 'प्रधानकर्मण्या-
रयेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति भाष्योक्तेः । प्रधानकर्मत्वं चात्र कर्तृ-
प्रत्ययसमभिध्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । एतद्विप-
ये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । तद्योक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्म-
नोरव । तन्निष्ठविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्य-
प्रतीतिः, तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति नव्यानां प्रमाद एव । दुहादिषु
भाष्ये गणनाभावाच्च-इत्युक्तं तत्र । दुहादिपरिगणितधातुव्यतिरिक्तानां
णिजन्तभिन्नानां करोत्यादिषु पाठस्वीकारात् ।

ननु कटं भीष्मं करोतीति कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति आग्रहीत्य-
प्रयोगस्तुत्य इति चेत् किं चातः । नहि सः अन्यतरकर्मणि लकारसा-
धकः अन्यया भीष्मं कटः क्रियते इति प्रयोगापत्तेः । एवं चात्र प्रधान-
कर्मणि लादय इत्यविचारताभिधानं, प्रधानकर्मण्यारयेय इति भाष्यं

नीहृक्पृथ्विपयऋमिति कैयटादिसकलप्रत्यकारैर्व्याख्यातत्वात् । तदुप-
मर्देनान्यथाव्याख्याने दृढतरप्रमाणाभावात् । एवं च तण्डुलरूपे कर्म-
णि लादय इति नव्यानां प्रमाद एवेति वदतामेव प्रमादः ।

ननु भाष्यकारेण दुहादिषु अपाठात्कथं तण्डुलरूपे कर्मणि लादय
इति चेत् भाष्यपाठस्योपलक्षणत्वात् । अत एव चकारेण संग्रह इति
कैयटादयः । ननु तर्हि 'अर्थः पचिः' इति भाष्यं व्यर्थं, पाटेनैव द्विक-
र्मकतायाः सिद्धत्वादिति चेन्न । पचिरेव अर्थः नान्य इत्यभिप्रायपर-
त्वात् । तेन पयःकर्मकं गोसंश्रन्वि दोहनमिति बोधे एव गां दोग्धि पय
इत्यस्य साधुत्वं न तु गोःकर्मकपयःकर्मकमिति बोधेऽपीति विशेषतः प्रा-
यात् । ननु दुहादीनां व्यर्थत्वाभावे 'अपादानमुतराणि गां दोग्धि'
इति धिप्रतिपेयसूत्रस्य भाष्यम् 'अवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चे-
दम्' इति कैयटश्च विरुध्येतेति चेन्न । पयोरुपकर्मणोऽविवक्षायां गौरेव
कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मत्वप्राप्तौ तत्संभवात् । अत एव भाष्ये गां
दोग्धीत्येवोक्तं न तु पय इति । एतेन दुहेरपि अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागा-
नुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यादौ गोपयसोरुभ-
योरप्यनेन कर्मत्वं, गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्, पयसस्तु प्रयो-
ज्यफलाश्रयत्वान् । गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागी-
यसंबन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वान् । तत्त्वेनानुद्देश्यत्वान्न(?) उक्तप्राधान्यं
गोरिति तत्र लादयः । एवमन्येषामपि दुहादीनां मिदण्ड्यादीनां च
द्विकर्मत्वं बोध्यम् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तप्राधान्यं गर्गाणामिव
तत्र लादयः । उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येति अनुद्देश्यत्वेनाप्रधानग-
र्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधोऽपीति नव्योक्त-
मपास्तम् । एवंविधस्वेच्छयानेकविधप्रयोज्यव्यापारस्वीकारे तृतीयचतुर्थ-
प्रयोज्यव्यापारेण गां दोग्धि पयः यज्ञदत्तं विष्णुमित्रं देवदत्त इत्यादि-
प्रयोगापत्तेः । व्यापारद्वयार्थत्वमेवेत्यत्र नियामकाभावात् । न च गत्या-
दिसूत्रेण निस्तारः, तस्य ण्यन्तविषयत्वान् । अन्यथा त्वद्रीत्या गोरपि
कर्मत्वं न स्यात् । किं च पचनीतिरदुहादीनामपि व्यर्थत्वेऽभिप्रेते व्यर्थः
पचिरिति बहुवच्यतामिति वदेन्न तु द्विकर्मणामिति । तथाकथनेन दुहा-
दीनां फलद्वयानुकूलव्यापारार्थत्वं न किंतु अकथितकर्मणा द्विकर्मकत्व-

मिति स्पष्टं प्रतीयते । अस्तु वा द्विकर्मकत्वं तथापि गोः प्रधानकर्म-
त्वाभिधानमनुचितमेव । तथात्वे हि 'प्रधाने नियता पृथी गुणे तूभ-
यथा भवेन्' इति भाष्याद्गौरूपे कर्मणि नित्यं पृथी स्यात् । तथा च गां
पयसो दोग्धेति प्रयोगो न स्यात् । न चात्रानुद्देश्यत्वरूपगौणकर्मत्वमादाय
प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । पयसः शाब्दमप्राधान्यमादाय पृथीविक-
ल्पापत्तौ गोः पयो दोग्धेत्यस्याप्यापत्तेः । प्रकृते च शाब्दाप्राधान्यस्यैवो-
चितत्वाच्च । एतेन—

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यं कर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तेभ्यः कर्तृत्वारयं तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्वात्वर्यतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदे-
वोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तेन गोः पयो दुहने दुग्धा-
येत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुसूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येव बोधः ।
तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्वा-
त्वर्यतावच्छेदकफलत्वादित्यादिव्युत्पत्त्यैव संपत्तौ दुहादेर्गौणं कर्म, नी-
यहादेः प्रधानं कर्मेत्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयमिति
शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशोक्तमनादेयं, गोः प्रधानकर्मत्वे पृथीवि-
कल्पो न स्यात् । किंच पचतिवत्करोतेत्यर्थत्वे तण्डुलान्पचतीतिवद्वि-
काररूपकरोत्यर्थमादाय काष्ठं करोतीति प्रयोगापत्तिः । तस्मात्प्रकृतिवि-
कृतिस्थलेऽभेद एव शरणम् । (उभयगतैकैव कर्तृकर्मादिकारकशक्तिः प्रकृ-
तिविकृत्योरभेदत्वादित्यर्थः ।) अन्यथा विकृतिगतकर्तृत्वस्योक्तत्वेऽपि
प्रकृतिगतस्यानुक्तत्वात्तृतीयोपसङ्गः । अत एव सुवर्णपिण्डः रज्जिराङ्गार-
सदृशे कुण्डले भवत इति भाष्यम् । कारकशक्तिभेदे ॥ अन्यतरकारके
लकारापत्तिः । तथा च प्रयोगासंगतिः स्पष्टैव । एवं च काष्ठानि भस्म-
राशिः क्रियते इति प्रयोगः । नच 'गृहाति वाचकः संप्रत्यां प्रकृतेर्विकृ-
तेर्न हि' इति वचनविरोधः । तस्य चान्तमात्रविषयत्वान् (?) । तत्र मानं
तूक्तभाष्यमेव ।

एतेनैको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति भूधानुत्तरमेकवचनं प्रयुज्यानाः
इरास्ताः । प्रकृतिविकृतिभावव्यतिरिक्तोद्देश्यविशेषभावस्थले तूद्देश्यसं-
ख्यासमानवचनत्वमास्यातस्य । अत एव शास्त्राणि चेत्यप्याणं स्युरित्या-
दयः प्रयोगाः ।

यत्तु प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मारयातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्या-

व्यते । अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यका-
 ष्टादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु निर्वर्त्यभस्मादिरूप-
 कारवाचकपदसमानवचनता । अथैवं निर्वर्त्यवाचकपदाध्ययमा न स्यात् ।
 तत्कर्मतायाः लक्षणेणानभिधानादिति चेत्सत्यं, काष्ठं भस्म ।
 भस्मादिनिर्वर्त्यकर्मताया लक्षणेणानभिधानेऽपि तत्कर्मतायाः धात्वर्थ-
 संसर्गतया भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तरं प्रथमायाः साधुता, प्रातिपदिका-
 र्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविवक्षेः साधुत्वात् ।
 न च धात्वर्थे नामार्थस्य साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रकृते संसर्गतया
 भानं न संभवतीति वाच्यम् । घटो नीलो भवतीत्यादौ भवनादिक्रिया-
 यां नीलादेः कर्तृतासंबन्धेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
 कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेनान्वयोपगमात् ।
 न चैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षायां काष्ठं भस्मराशिं
 क्रियते इति प्रयोगापत्तिः । कर्मान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव
 द्वितीयाया कर्मत्वं बोध्यत इति व्युत्पत्तिकल्पने गौर्दुहते क्षीरमजा
 नीयते ग्राममित्यादिदोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मत्वानन्वयप्र-
 सङ्ग इति वाच्यम् । प्रकृतिविरुद्ध्युभयकर्मस्थले तथा व्युत्पत्तेः । यथो-
 क्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते । तथा कर्तृविशेषण-
 तानापन्नक्रियायामेव कर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्यते । अन्यथा
 प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य
 दुर्वारत्वात् —इति व्युत्पत्तिवादे उक्तम् । तत्र प्रकृतेः कर्मत्वमेव बोध्यते
 इत्यत्र मानाभावात् । प्रत्युत 'सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुडले
 भवतः' इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । यदपि नीलो घटो भवतीत्यादौ
 व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नीलस्य कर्तृतासंबन्धेन भवने तस्याश्रयतासंबन्धेन
 घटेऽन्वयः । तथा च नीलकर्तृकभवनाश्रयो घट इत्युक्तम् । तदपि न,
 विना प्रमाणं व्युत्पत्तेर्वाचायोगात् । न चान्वयानुपपत्तिर्मानम्, नीलघ-
 टयोरभेदबोधोत्तरं भवनस्याश्रयतासंबन्धेन विशिष्टेऽन्वयेऽपि 'सविशेषणे
 विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायेन
 विशेषणे एवान्वयो भविष्यति स्वर्गो ध्वस्त इत्यादौ यथा ।

वस्तुतस्तु तादृशव्युत्पत्तौ मानाभावः । ओदनः पचतीत्यादौ ता-
 करीत्या पाके ओदनस्य कर्मतासंबन्धेनान्वये विवक्षिते
 त्वाभावेन प्रथमाया अनुत्पत्तौ तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वाच्छब्दबोधजनक-

त्वाभावेनादोषात् । शक्तिभ्रमात्साधुशब्दस्मरणाद्वा बोधे इष्टापत्तिरेव
त्वया वाच्या । शाब्दिकमते तु तादृशप्रयोगाभावादेवादोषात् ।

यत्तु मासं व्याप्यौदनं पचतीत्यर्थे मासमोदनं पचतीति भवत्येवेति
हेलाराजमतानुसारेण नव्यैरुक्तं तत्र । भाष्येऽकर्मकेति प्रत्याख्यानाया-
कर्मकधातूनां व्यात्यादिफलवाचकत्वस्वीकारेऽपि पचत्यादीनां तथा
स्वीकारे मानाभावः । वार्तिककारमते व्यात्यादिफलस्य धात्वर्थत्वाभा-
वेन तादृशप्रयोगाभावे निश्चिते, फलभेदे प्रत्याख्यानायोगे भाष्यस्यापि
अकर्मकविषयतैवेति निश्चितत्वात् । मासं तण्डुलानोदनं पचतीति त्रिकर्म-
कप्रयोगे इष्टापत्तिश्चेदास्तां तावन् ।

प्रकृतमनुसरामः । प्राप्यं रूपं पश्यतीत्यादि । अत्र वेदान्तिनये आव-
रणभङ्गानुकूलो व्यापारश्चाक्षुषज्ञानरूपो दृशधातोरर्थः । तथा चावरण-
भङ्गाश्रयत्वादुपादेः कर्मत्वम् । न चैवमीश्वरो रूपं पश्यतीति प्रयोगो न
स्यात् । ईश्वरे आवरणभावेन तद्भङ्गानुकूलव्यापाराभावादिति चेन्न ।
विषयगुण्ठनपदबद्धविषयगतमेवाज्ञानं सदावारकं न ॥ पुरुषाश्रितमित्य-
ज्ञानभेदस्वीकारेणेश्वरेऽज्ञानाभावेऽपि विषये तत्सत्त्वात्प्रयोगोपपत्तिः । न
च नयनपटलवत्पुरुषाश्रितमेवाज्ञानं, न तदतिरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमा-
णमस्तीति मतं दोष एवेति वाच्यम् । तत्राज्ञानारोपेण प्रयोगोपपत्तिः ।
दृश्यते हि पुराणादौ रामकृष्णादीनामीश्वराणामप्यज्ञानवर्णनम् ।

ईप्सिततमवक्तव्यया युक्तानीप्सितस्यापि कर्मसंज्ञाविधायकात्
'तथा युक्तं चानीप्सितम्' इतिसूत्राद्ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति, विपं
भुङ्क्ते इत्यादौ कर्मसंज्ञा । उभयत्राप्यनुद्देश्यत्वरूपानीप्सितत्वसत्त्वात् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं तु—

दुह्याचूपचूदण्डरुधिप्रच्छिचिद्रूशासुजिमथमुषाम् ।

कर्म युक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ।

इत्यादि षोडशधातूनां कर्मणा युक्तस्यापादानादिविशेषैरविवक्षितस्य
कर्मसंज्ञाविधायकाऽकथितं चेत्यनुशासनानुशासितसंज्ञावद्वां दोग्धि पय
इत्यादौ गवादिरूपं, तदपि पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमिति बोधे ।
गोसंबन्धि यत्पयस्तत्कर्मकं दोहनमिति बोधे तु पयमेव । दुहादिषु फल-
द्वयाभिधानेन गवादीनां कर्मत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेन कर्म-
त्वप्रतिपादनमनुचितमेवेति प्रतिपादितं प्राक् । ननु गां दोग्धि पयः
स्थाल्यामित्यादौ अधिकरणत्वाविवक्षायां स्थात्या अप्यनेन कर्मत्वापत्ति-

रिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वात्समवायसंबन्धवति चरितार्थो विधिः संयोगसंबन्धवति न प्रवर्तते । तथा युक्तमित्येव्यचनादेकस्मिद्दृश्ये उ(क्तमु?)भय-
प्रापादयितुमशक्यम् । अन्यथा देवदत्ताय स्थात्यां हस्तेन गां दोग्धि पय
इत्यादौ सर्वत्र द्वितीयापत्तिः, अविकरणसंज्ञाकरणसंज्ञयोरपि पूर्वत्वात् ।
यत्र तु न समवायसंबन्धवदुपस्थितं तत्र संयोगादिसंबन्धग्रहणम् । स्थालीं
दोग्धि पय इत्यादौ व्रजमवरुणद्वि गामितिवदिष्टापत्तिः ।

वैयाकरणनव्यास्तु—स्वामिनः सत्त्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो
व्यापारो दीयतामित्यभिलाषादिरूपो दिदापयिषाव्यञ्जको याचेरर्थः ।
अविनीतं विनयं याचते इत्यत्र तु स्वीकारानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः ।
स्वीकारश्चेदमवश्यं फग्व्यामीति अभिला(षा?)दिजनको ज्ञानवि-
शेषः । फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता । अत्रापादानादिविषयाभावाद्-
नेन कर्मत्वमित्याहुः । तन्न, पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः, स्वधनं
याचते इत्याद्यनापत्तेश्च । उभयत्र यथाकर्म स्वस्त्वोत्पत्तिस्वामिस्वत्व-
निवृत्त्यभावात् ।

यत्तु पौरवं गां याचते इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचेरर्थः । प्रधान-
कर्मगवाद्यन्वितद्वितीयार्थविषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति । स्ववि-
षयरुद्धानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधरूपातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव
प्रधानकर्मत्वम् । अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नन्तकर्मते-
त्यादि व्युत्पत्तिवादे उक्तम् । तत्र । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः
स्वसंप्रदानरुदानेच्छां प्रति फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथाप्रयो-
गापत्तेश्च ।

मम तु प्रतिभाति—युद्धया निश्चितलाभानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः ।
अनिश्चितस्तु मिश्रतेः । तस्मान्निश्चतेर्याचितिसमानार्थकत्वं वदन्तो
उपेक्ष्याः । अत एव स्वधनं याचत इति प्रयागो न्तु मिश्रते इति । इदं
च भाष्येऽपि दुहियाचिभिश्चीति उभयोः पृथग्रहणाद्धनितम् । यदपि
याचनमात्रादपायाभावेन बलेर्गा याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यु-
क्तम् । 'तदपि न' । 'पूर्वपक्षभाष्ये ज्योतेऽपि' तदुत्तरसिद्धान्तभाष्ये 'कस्यां
चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भजेदिति पौरवाद्याच्यते कम्बल इति भ-
क्त्येवेति वदतो भाष्यकारस्य बलेर्गा याचत इत्यादिप्रयोगस्यापीष्टत्वात् ।
व्रजमवरुणद्वि गामित्यादौ निर्गमप्रतिपन्धानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः ।

एव चैवाश्रयक गोवृत्तिनिर्गमप्रतिपन्नानुसृत्य व्यापारो व्रजसम्बन्धीति बोधः । अत्राधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् ।

गुरु धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधक व्यापारो धात्वर्थः । बोधे गुरु-
वृत्तित्वस्य जिज्ञासाया धर्मविषयकत्वस्य चान्वयः । तथा च धर्मविषयक-
जिज्ञासाविषयकगुरुवृत्तिज्ञानानुसृत्य देवदत्तकर्तृको व्यापार इति बोधः ।

वृक्षमवचिनोतिफलानीयादौ ग्रहणानुसृत्य व्यापारो धात्वर्थः । अन्ये
प्रिभागवृक्षरुमान्न चैरर्थ इति वदन्ति तत्र, विभागस्थार्थसिद्धत्वाद्वा-
च्यताकोटौ निवेशे गौरवात् । तथा चैकदेशइत्याश्रयक फलवृत्तिग्रह-
णानुसृत्य व्यापारो वृक्षसम्बन्धीति बोधः ।

शिष्य धर्मं श्रूयतीत्यादौ ज्ञानानुसृत्य शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो धात्व-
र्थः । एकदेशइत्याश्रयक शिष्यसम्बन्धी धर्मविषयकज्ञानानुसृत्य व्यापार
इति बोधः । अन्ये तु प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदिवचिनुविडपदिशिष्या-
चतीनामर्थः । तन्निष्ठाया प्रतिपत्तौ शिष्य याधेयत्वेन धर्मस्य विषयत्वेनान्व-
यः । धर्मप्रियणि या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुसृत्य व्यापारो देव-
दत्तनिष्ठ इति बोधमाह ।

[केचित्तु ज्ञानोद्देश्यकशब्दजनककृताविर्यः । शब्दस्य सविषयकत्वा-
भावात् धर्मविषयककृत्यधीन शब्द इति बोधमाह । कृत्यधीन शब्दोऽर्थः ।
ज्ञानेशिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । तथा च शिष्यवृ-
त्तिज्ञानोद्देश्य अपरे तु विषयतया ज्ञानानुसृत्य शब्दप्रयोगरूपो व्यापार
इति वदन्ति ?] । तत्राद्ये क्रियावाचित्वाभावाद्वातुत्याभावः । द्वितीये
गौरवम् । तृतीये शब्द श्रूते इत्यादावन्वयः । तस्मादुच्चारणानुसृत्य व्यापा-
रोऽर्थः । धर्मपदस्य तत्प्रतिपादकशब्दे लक्षणा । तथा च गुर्वाश्रित
धर्मप्रतिपादकशब्दकर्मकाधारणानुसृत्य व्यापार शिष्यसम्बन्धीति बोधः ।
सम्बन्धस्तद्देशरूपः । एव च धर्मोपदेशमाले प्रसङ्गान्छेद्रेण श्रुतेऽपि शब्दं
धर्मं श्रूते इति न प्रयोगः ।

शिष्य धर्ममनुशास्तीत्यादौ प्रवृत्तिपर्यवसायी ब्रूयर्थ एव शास्त्रेऽर्थः ।
तथा च गुर्वाश्रित प्रवृत्तिपर्यवसायी धर्मप्रतिपादकशब्दकर्मकाधारणानु-
सृत्य व्यापार शिष्यसम्बन्धीति बोधः ।

अज्ञा ग्रामं नयति भारं वहति हरति कपतीत्यादावुत्तरदेशसयोगा-
नुसृत्य व्यापारो नयत्यादेः । तथा च देवताश्रित ग्रामसम्बन्धी अज्ञा-

मृत्युत्तरदेशसंयोगानुवृत्त्यो व्यापार इति बोधः । संयोगस्य द्विष्ट-
त्वेऽप्यत्र ग्रामसंबन्धा भवत्विति च्छा न तु ग्रामः अत्रासंबन्धो भवत्विति
त्युद्देशः । तेनात्रायाः कर्तुरिति कर्मत्वं ग्रामस्य त्वकवित्तं चेत्यनेन ।

अकर्मरूपातुभिर्योगे देशभावकालगन्तव्याध्यानां कर्मसंज्ञाविधायकान्
' अकर्मरूपातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति
वाच्यम् ' इति यार्तिकान्मासं जीमति, कोशं द्यपिति, गोदोहं तिष्ठति
कुरुन्कीडतीत्यादौ कर्मसंज्ञा । माससंबन्धिप्राणधारणानुवृत्त्यव्यापारे दे-
वदत्तकर्तृकः इत्यादि बोधः । अधिकरणत्वविधायिकायां तु क्षतमप्येव, समाया
विजायत इति यथा । अत्र च [ननु देशपदेन कृतपञ्चालादिग्रहणात्कथ-
मिदमपि चेन्न । विनिगमकाभावेनोभ (यप ? यार्थ) कत्वरसंभवान् ।] समा-
नोदरे शयित इति निर्देशोऽपि लिङ्गम् । एतेन मामं जीवतीत्यादावधि-
करणरूपं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनुभाव्यतं । मासाधिकरणकजीवनना-
मिति बोध इति जयरामाद्युत्तमपास्तम् ।

अभिनीत्येतत्संचातपूर्वनाद्विशतेराधारस्य कर्मसंज्ञाविधायकात् 'अ-
भिनिविशश्च' इत्यनुशासनादभिनिविशते सन्मार्गमित्यादौ कर्मसंज्ञा ।
सन्मार्गविषयकग्रहणानिति बोधः । एवमेव अभिनिविष्टानामिति भाष्य-
प्रयोगात्कथिन्न । तेन पपिऽभिनिवेश इत्यादिसिद्धिः ।

उप-अनु-अधि-आङ्-पूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञाविधायकात् 'उ-
पान्वध्याङ् वसः' इत्यनुशासनादुपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति
वा ग्रामं सेनेत्यादावधिकरणत्वं द्वितीयार्थः । तथा च सेनाकर्तृको ग्रामा-
धिकरणको निवास इति बोधः । अत्र तु लुग्विकरणपरिभाषया वस
निवास इत्यस्यैव ग्रहणं, न तु वस आच्छादन इत्यस्य । तेन गृहेऽनु-
वसते इत्यादिसिद्धिः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसः प्रतिषेधरोधकान्
' वसेरग्येयस्य प्रतिषेधः ' इत्यनुशासनाद्वन उपवसतीत्यादौ तु न । 'उपो-
ष्य रजनीमिमाम्' इत्यादौ तु कालाध्यनोरित्यनेन द्वितीया ।

अभिपूर्वरूपाद्विधासाधारणस्य कर्मसंज्ञाविधायकादविशीङ्स्थासां क-
मेत्यनुशासनादधितिष्ठति अधिशेते अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिरित्यादौ
कर्मसंज्ञा, तेन हर्षाश्रिता वैकुण्ठाधिकरणिका जयनक्रियेति बोधः ।

गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्यशब्दकर्माकर्मकाणां धातूनामप्यन्तावस्थाय

कर्तुर्ण्यन्तावस्थाया कर्मसंज्ञाविधायकात् 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्द
कार्माकमकाणाम्' इत्यनुशासनात्—

शत्रूनगमयत्वर्गं वेदार्थं स्वानवेत्यन् ।

आशयच्चाभृत दवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं य स मे श्रीहरिगति ॥

इत्यादावप्यन्तकर्तृभूतानां शत्रु-स्व-वेद-विधि पृथ्वीत्यादीनामनेन
कर्मसंज्ञा । तथा च स्मर्गकर्मक शत्रुनिष्ठ यद्गमन तदनुकूलो व्यापारो
हरिकर्तृक इत्यादिबोध । अत्र कर्मत्व द्वितीयार्थ । यत्तु शब्दशक्तिव्युत्प
त्तिवादानुगोपेन प्रकृत्यर्थनिरूपित कर्तृत्वमेव द्वितीयार्थ इत्युक्तं वैयानर-
णनञ्यै तन्न, प्रधानणिजर्थकर्मत्व एव द्वितीयाविधानेन गत्यादिसूत्रस्य
विध्यर्थत्वे नियमार्थत्व वा कर्मत्वस्यैव तदयत्वात् । अन्तर्भूतगत्यर्थकऽपीदं
प्रवर्तत । तत्तु स्मरयति कपीनित्यादि सिद्धम् । न चैव नाययति बाह्ययति
वा भार भृत्यनेत्यादावन्तर्भूतगतिस्वात्कर्मत्वापत्ति । नीवृद्धोर्नेति निपे
धात् । इदमेवात्र गौणगत्यर्थग्रहणं लिङ्गम् । देवत्तकर्तृका भृत्यकर्तृक
ग्रामभारकर्मकनयनवहनानुकूला क्रियेति बोध । बाह्ययति वलीवर्दान्य
वानित्यादि तु 'नियन्तृकर्तृकस्य बहोरनिपेध' इति स्मरणात् । देवदत्त-
कर्तृका वलीवर्दाश्रितयनकर्मकग्रहनानुकूला क्रियेति बाध । अस्मादेव
भाष्योदाहरणाद्द्रव्ययोगमपहरतीति न्याय बाधित्या पशुप्रेरकसामान्यस्य
प्रमाणम् । हिंसायामेव प्रत्यवसानार्थभक्षे कर्मत्व, भक्षयति वलीवर्दान् स
स्यम्, एककर्तृका वलीवर्दनिष्ठा सत्यकर्मकभक्षणानुकूला क्रियेति बोध ।
भक्षयत्यन्नं वदुनेत्यादौ तु वदुकर्तृकाकर्मकभक्षणानुकूला क्रिया
देवत्तकर्तृकति बोध ।

'जल्पतिप्रभृतीनामुपसरयानम्' इत्यनुशासनाज्जल यति पुत्र धर्म
देवदत्त इत्यादौ कर्मसंज्ञा । अत्र पुत्रनिष्ठधर्मकमजल्पनानुकूला क्रिया
देवदत्तकर्तृकेति बोध । अत्र तून्समानाथकत्वाज्जल्पतियोगोऽकथित चेति
कर्मसंज्ञाया यज्ञदत्त जल्पयति र्मे पुत्र देवदत्तमिति प्रयोगोऽपीष्ट
एव । देवदत्तनिष्ठपुत्रनिष्ठधर्मकमजल्पनानुकूला क्रिया यज्ञदत्तकर्तृकेति
बोध । दृशेन्न्यनुशासनादर्शयति हरिं भक्तानित्यत्र कर्मसंज्ञा, भक्तवृ-
त्तिहृदयकर्मरुदग्नानुकूला क्रिया देवदत्तकर्तृकति बोध । स्मारयति हरिं
भक्तैरित्यत्र स्मरतेर्बुद्धर्थत्वेऽपि न गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वम् । तत्र

ज्ञानसामान्यार्थस्यैव ग्रहणात् । अत्र दृशेत्थेत्येव लिङ्गम्, अन्यथा दर्शनस्यापि बुद्धिविशेषत्वात्तेनैव सिद्धे किं तेन ।

हृत्प्रेरणौ कर्तुणो कर्मत्वविधायकात् 'हृत्प्रेरण्यतरस्याम्' इत्यनुशासनात् हारयति कारयति मृत्येन मृत्य वा कटमित्यादौ विमल्येन कर्मसज्ञा । मृत्यकर्तृक तत्कर्मक वा कटकर्मक हरण करण वा तदनुकूला देवदत्तकर्तृका प्रवर्तनेति बोधः ।

आत्मनेपादिनोरभिपूर्ववदिदृशोग्ण्यन्तरुत्पूर्यन्ते विमल्येन कर्मसज्ञाविधायकेनाभिप्रादिदृशोग्ण्यन्तेपदेवेति धान्यमित्यनुशासनेनाभिप्रादयत दर्शयत देव भक्तेन भक्त वेत्यादौ भक्तकर्तृक तत्कर्मक वा देवकर्ममभिवन्दनं दर्शन वा तदनुकूला प्रवर्तना देवदत्तकर्तृकेति बोधः ।

तसन्तोभयसर्वयोर्योगे विरू-उपर्युपरि-अगोऽअधोऽध्यधीत्येतेषा च योगे द्वितीयाविधायकात्—

‘उभयसर्गतसो कार्या विगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाधेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यतः’

इत्यनुशासनादुभयतः कृष्ण गोपा इत्यादौ द्वितीया । कृष्णसन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन इति बोधः । धिक् कृष्णाभक्तमित्यादौ कृष्णाभक्तसन्धिनिन्दत्यर्थः । उपर्युपरि अगोऽधोऽध्यधि वालोक हरिरित्यादौ सामीप्यरूपसन्धो द्वितीयार्थः । लोकसमीपोर्ध्वभागवृत्तिर्हरिरिति बोधः । एव समीपाधोभागवृत्तिः समीपदेशवृत्तिरिति यथार्थम बोधः ।

‘अभिन परितः समयानिरुपाहाप्रतियोगेऽपि’ इत्यनुशासनादभिन परितो वा कृष्ण गोपा इत्यादौ द्वितीया । अनयो रण्डश शक्त्या सर्वाघच्छेदनेत्यर्थः । तद्वदंशं सर्वस्मिन् द्वितीयार्थसामीप्यसन्धान्वय कृष्णसन्धिसर्गावच्छेदनेत्यर्थः । अभिन इति आभिमुख्ये(वा?) कृष्णसमुत्पत्त्यर्थः । समयः ग्राम निरुपा वत्यत्राव्यये सामीप्यार्थः । द्वितीयार्थो निरुपितत्वं ग्रामनिरुपितसामीप्यवृत्त्यर्थः । हा कृष्णाभक्तमित्यादौ कृष्णाभक्तसन्धी शोऽ इत्यर्थः । ननु हा पित कासीत्यत्र तथा हा तातत्यत्रापि पितरि द्वितीयापत्तिरिति चेत् । पितृसन्धेरप्रभविष्यसत्ता शोच्यत्यर्थोत्पितरि हाशब्दयागाभावात् । यद्वा हेत्यस्य मामित्यनेन सन्धः । ईदृशपितृवियोगादहं शोच्योऽयं वा मम कष्टमिति बोधः । पित्रैव हाशब्दयोग इत्याग्रहे तु अन्तरङ्गत्वात्प्रथमा ।

अन्तरान्तरेणाभ्यां योगे द्वितीयाविधायकात् 'अन्तर्गन्तरेण युक्ते' इत्यनुशासनादन्तरान्तरेण हरिं न सुखमित्यादावत्यन्ताभाववानर्थः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमभावेऽन्वेति । तथा हरिपदं हरिभक्तिपरम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभावः तद्वृत्तिसुरसत्ताभाव इति बोधः । तत्र ममान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्सवंन्धी कमण्डलुमध्ये इत्यर्थादन्तरायोगाभावात् कमण्डलुना योगेऽपि अन्तरङ्गत्वात्प्रथमा । किमनयोरन्तरेण गतेनेत्यादौ विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थात्तृतीयान्तोऽन्तरेणशब्दो न तु निपातः । प्रकृते तु परस्परसाहचर्याभिपातस्यैव ग्रहणमिति द्वितीयाभावः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे कालाध्ववाचकाद् द्वितीयाविधायकात् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनुशासनान् मासमधीते क्रौशं कुटिला नदीत्यादौ द्वितीया । व्यापकतासंबन्धो द्वितीयार्थः । तथा च मासं व्याप्याध्ययनमिति बोधः । अधिकरणत्वविशेषायां तु मासेऽधीत इत्येव प्रयोगः । अन्तरान्तरेणेत्यनेन साहचर्यात्संबन्धत्वप्रकारक एतस्य प्रवृत्तेः । अत एवैकादश्यां न मुञ्जीतेत्यस्य साधुत्वम् । ननु त्रिंशद्दिनेषु कंचित्कालमध्ययनेऽपि मासेन सर्वव्याप्त्यभावे कथं प्रयोग इति चेन्न । यत्समुदायो मासादिपदार्थः त एव तदवयवाः । एवं च प्रत्यहं त्रिंशद्दिनेषु कंचित्कालमध्ययनेऽपि तदवयवव्याप्तिसत्त्वाद् द्वितीयोपपत्तिः । दिनं स्वपितीत्यादिप्रयोगस्तु नैरुदण्डादिस्थापे दिनावयवव्याप्त्यभावात् ।

ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपलक्षणत्वद्योतकस्थानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकात् 'अनुलक्षणे' इत्यनुशासनात्कारीरीमनु वृष्टिरित्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सन्त्याम् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । अत्रानोरनुभूयत इत्यत्रेव न क्रियागतविशेषद्योतकत्वम् । पृष्ठीवन्न संबन्धबोधकत्वं द्वितीयैवोक्तत्वात् । नापि विलिखतीत्यत्र विमाय लिखतीतिवन् क्रियापदाक्षेपकत्वं किंतु द्वितीयार्थसंबन्धस्य लक्ष्यलक्षणभावरूपविशेषेऽवस्थापनम् । तदुक्तम्—

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

संबन्धभेदकत्वाभावेऽपि कचिद्विधानसामर्थ्यात्संज्ञा । अत्र द्वितीयार्थः संबन्धः हेतुश्च । अत्र शब्दशक्तिप्रकाशिकार्यामनुशब्दस्य क्रियावाचित्वादित्युक्तं, भाट्टरहस्ये च हेतुसमानाधिकरणमनोरथ इत्युक्तं, तदु-

भयमप्यसन् । सर्वमत उपसर्गाणामत्राचरन्त्यान् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्-
 त्यत्र वृक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयो विद्युद्विद्योत इत्येव बोधाद्धेतुत्वाभावा
 ■ । एव च कारीर्यभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्णगमिति बोधः ।
 अनन्तरोक्त 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयानिमित्तसहस्यार्थसाहित्य
 गोत्येऽनो कर्मप्रवचनीयसज्ञाविधायकात् 'तृतीयार्थे' इत्यनुशासना-
 दनो कर्मप्रवचनीयसज्ञाया तदुक्ते नदीमन्वयसिना सेनत्यत्र द्वितीया ।
 सत्रन्धो द्वितीयार्थः । तथा सह सव(न्धेऽद्वे)त्यर्थः । साहित्यरूपसत्रन्धस्य
 द्विष्टवेऽपि तृतीयानुप्रतियोगिन्येव द्वितीया । हीनत्वद्योतनानां कर्मप्र-
 वचनीयसज्ञाविधायकात् 'हीने' इत्यनुशासनादनुहरिं मुरा इत्यत्रानो
 कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । तथा च हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थः ।

अविन हीने च द्योत्ये उपत्यस्य कर्मप्रवचनीयसज्ञाविधायकात् 'उपो-
 धिने च' इत्यनुशासनाद्धीने उप हरिं मुरा इत्यत्रोपशब्दस्य कर्मप्रव-
 चनीयसज्ञा । बोधः पूर्वम् । सार्यपक्षपाधिना द्रोण इत्यर्थे उप सार्या द्रोण
 इत्यादौ यस्मादविनमिति सप्तमी वक्ष्यत । वैयाकरणेन चैलूप मुरान्ध-
 रिरित्यादौ मुरप्रतियोगिना विनत्यनमिति बोधादधिनेऽपि द्वितीया
 भवतीत्युक्तम् । तत्र । सप्तम्या बाधादुप मुरेषु हरिरित्यस्यैव प्रत्यात् ।

लक्षणेत्थभूतारयानभागप्रीप्ताभु प्रतिपयनम्, इत्यनेन वृक्ष प्रति पर्य
 तु वा विद्योतते विद्युदित्यादौ प्रत्यादीनां कर्मप्रवचनीयत्वात्कर्मप्रवचनी-
 ययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया । वृक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयो विद्युद्विद्योत इ-
 त्यर्थः । भक्तो विष्णु प्रति पर्यनु वा । अत्र विषयत्वारय
 सत्रन्धो द्वितीयार्थः । तस्य पदार्थरुदेशे भक्तावन्वयः । तथा च
 विष्णुविषयकभक्त्याश्रय इति बोधः । इत्यभूत कचित्प्रकार प्राप्त
 स आरयायत निरूप्यतेऽननतीयभूतारयान प्रकारविशपरिरूपकत्वम् ।
 लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु वत्यत्र स्वत्वारय सत्रन्धो द्वितीयार्थः । हरिप्र-
 तियोगिकत्वप्रती लक्ष्मीरिति बोधः । वृक्ष वृक्ष प्रति परि अनु वा
 सिञ्चतीत्यत्र व्याप्यविशिष्टवृक्षादिकर्मप्रवचनक्रियेति बोधः । यदा तु
 जलनिरूपितसयोगाश्रयत्व वृक्षे विरहित, यदा कर्मत्वस्य सत्रन्धत्र
 विवक्षा तदाप्यनन द्वितीया । वृक्षनिष्ठ व्याप्यतानिरूपितव्यापकत्ववन्नी स-
 क्रियेति बोधः । यदा तु यदा . जलवृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चतीति
 च प्रयोगः । जले कर्तुरिति कर्मव वृक्षे तु कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ।

भागवर्जलक्षणादावमेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकात् 'अभिरभागे' इत्यनुशासनादृक्षमभि सिञ्चति इत्यादावमेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पत्वाभावश्च । बोधः पूर्ववत् । भागे तु यदत्र ममाभि स्यात्तदीयताम् । अत्र यच्छब्दो बुद्धिस्थत्वेन भागबोधकः । मत्संवांन्विभागकर्तृका एतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयः(?) तत्कर्मकं दानमिति बोधः ।

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गागर्हासमुच्चयेषु इत्यनुशासनादपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिणोऽपि स्यात् । अपिः स्वद्योत्यविन्दुदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः । तथा च सर्पिरवयवविन्दुकर्तृका तद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः । उदकस्या(प्या)चामेदित्यादौ कर्मापेक्षः । तथा चोदकावयवविन्दुकर्मिका तद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयो देवदत्तकर्तृकाचमनक्रियेति बोधः । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यत्र विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका क्षम्यत्वेन संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः । विष्णु देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलमित्यत्र वृषलकर्मिका गणा स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिगर्ह्यत्वे तत्कर्तुरपि गर्ह्यत्वं फलति । एवंविधद्वितीयार्थनानात्वादाश्रयत्वं द्वितीयार्थ इति भूपणोक्तमपास्तम् । * तिवन्तधातूपस्थाप्यपाकधर्मिकर्मत्वानुभवानुकूलमुपसजातीयत्वं द्वितीयात्मम् * । [चोरस्य हिनस्तीत्यत्र तिवन्तधात्वर्थे कर्मत्वप्रतिपातिकादौ कर्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाध्याप्तिः?] वस्तुतः * संकेतविशेषसंश्लेषेन द्वितीयापदवस्त्वमेव द्वितीयात्मम् * । एवं तृतीयादावपि ।

इति द्वितीया ।

तृतीयार्थनिर्णयः ।

* कर्तुरिच्छाविषयप्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्याश्रयस्य कर्तृसंज्ञाविधायकेन स्वतन्त्रः कर्तृत्यनुशासनेन रामेण बाणेन हतो वालीत्यादौ रामस्य कर्तृसंज्ञाया सत्यां, तथा * कर्तुरिच्छाविषयाव्यवहितफलजनकव्यापाराश्रयत्वरूपसावकतमत्वस्य करणसंज्ञाविधायकेन 'साधकनमं करणम्' इत्यनुशासनेन बाणस्य करणसंज्ञायां सत्यामुभयत्रापि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनुशासनात्तृतीया । उभयत्राप्याश्रयत्वं तृतीयार्थः । कर्मेत्यकर्तृत्वाविकरणत्वानि विशेषणविशेष्यभाववदनियतानि न तु गोत्वादिवद्भुविशेषनियतानि । अतः इच्छाविषयेति विशेषणम् । रामकर्तृकबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः ।

अयं कर्ता त्रिविधः—केवलः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्ता च । देवदत्तेन हग्निः सेव्यत इति शुद्धः । क्रियते हरिणेति प्रयोजको हेतुः । गमयति कृष्णं गोकुलमिति कर्मकर्ता, देवदत्ताभिन्नाश्रयको हरिकर्मकः संबनानुकूलो व्यापारः । हर्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इति यथान्तर्म बोधः ।

ननु विवक्षातः कारकविभक्तयो ज्ञाना भवन्तीत्युक्तत्वादेवदत्तः कार्ष्णः पचतीतिवत्कार्याणि देवदत्तेन पचन्तीत्यपि स्यादिति चेन्न । अर्था हि कर्ता तत्प्रयुक्तेन पदेन(?) । किं च तस्य प्रतिनिधिः दृश्यते । ग्रीष्मभावं नीगैरिज्यते । कर्तुः न नास्ति । तद्भेदे कर्मान्तरमेवंति प्रसिद्धिः । किंच कारकान्तरानुपादानेऽयसौ दृश्यते भवत्यादिविविधिति सफलकारकचक्रप्रयोक्तुरेव मुख्यं कर्तृत्वम् । अन्येषां तु विप्रश्नारूपगौणकर्तृत्वेन देवदत्तप्रयोजकत्वाभावात् । ननु विप्रश्नावशात्कार्यादिकरणादीनां कर्तृत्वादिव्यवसंप्रदानापादानयोरपि कर्तृत्वापत्तिरिति चेन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तन्निष्ठक्रियायाः प्राधान्यत्वस्यास्वीकारात् । ननु आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादावेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानुपपत्तिः । न च विप्रश्नावशात्त्रिगुहः । पर्यायेण तथा वक्तुं शक्यत्वेऽपि आकङ्क्षादेका संज्ञा इति नियमादेकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्मकरणत्वादेरसंभवादिति चेत्सत्यम् । अत एवाहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदं स्वीकृत्य समाहितं भाष्ये ।

एतेन ननु एकस्यैव करणत्वकर्मत्वस्वीकारे कर्म करणमिति नानाविधव्यवहारोऽनुपपन्नः । व्यवहर्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादिति चेन्न । उपधेयसंकरेऽपि उपाधेरिति न्यायेन व्यवहर्तव्यभेदेऽपि व्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव घटो द्रव्यं पाचकः पाठक इत्यादाविव व्यवहारभेदस्वीकारात् । विप्रश्नातः कारकविभक्तयो नाना भवन्तीति शाब्दिका अप्यनुकूला इति तार्किकोक्तमपास्तम् । भवदृष्टान्तेन हि देवदत्तः पाचकः पाठक इतिवदात्मा कर्म करणमिति व्यवहारे सिद्धेऽपि एकस्यात्मनः कर्मकरणत्वासंभवात् । अन्यथा आत्मानमात्मना वेत्तीतिवत्कार्याणिकाष्टैः पचन्तीत्यपि स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । प्रकृतमनुसरामः ।

तार्किकास्तु कारकविभक्तिरूपतृतीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः । कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूल कृतिरेव । सा च कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाख्यातेन प्रत्याप्यते । सैत्रेण

पच्यते शय्यते इत्यादिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियाविशेषणतया तृतीयया प्रत्याख्यते इत्याहुः । तन्मते घटो भवतीत्यादौ घटादीनां कर्तृत्वं न स्यात् । न च तत्र भाक्तं कर्तृत्वं, भाक्तत्वे घटेन भूयते इत्यत्र तृतीया न स्यात्तदुत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अनेककल्पनापत्तेश्च । विस्तरस्तु अस्मत्कृतारयातवादे द्रष्टव्यः ।

केचित्तु करणत्वं* कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावे सति क्रियाहेतुत्वम्* । सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापारद्वारा-धिकरणस्य कर्तृकर्मन्यतरनिष्ठव्यापारद्वारा संप्रदानस्य स्वानुमति- (प्रकाशनेने)च्छेत्पादनद्वाग, अपादानस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगना-शकविभागद्वारा च क्रियाहेतुत्वादतिव्याप्तिवारणम् । कुठारेण छिनत्तीति भाक्तं करणत्वमित्युक्तं तत्र मुख्यत्वे संभवति भाक्तत्वे प्रमाणाभावात् ।

अन्ये तु*व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम्* । घटं प्रति कपाल-संयोगवारणाय व्यापारवदिति, ईश्वरज्ञानवारणायासाधारणेति । असा-धारणकारणत्वं च कार्यतानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वमिति वदन्ति ।

यत्तु भूषणे उक्तम्—करणतृतीयाया अप्याश्रयो व्यापारश्चार्थ इति । तन्न । काष्ठादिकरणनिष्ठव्यापारस्य स्थात्याधिकरणनिष्ठव्यापारवद्धा-त्वर्थत्वानुदयकत्वेन पुनस्तृतीयार्थत्वकल्पनस्यानुचितत्वात् । न च प्रत्य-यार्थत्वमेवास्तु मास्तु धात्वर्थत्वमिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थत्वे काष्ठानि पचन्तीत्यादौ काष्ठानां धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वानापत्तेः ।

दिवः साधकतमस्य युगपत्कर्मसंज्ञाकरणसंज्ञाविधायकाद् दिवः कर्म चे-त्यनुशासनादक्षैरक्षान्वा देहिता दीव्यतीत्यादौ द्वितीया तृतीया च । अभ्र-करणकदेवनर्तेति बोधः । नन्वत्र परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठयाऽ-क्षाणां देवितेत्यस्यैवोचितत्वमिति चेन्न । कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थार्थयकर्म-ण्येव तत्प्रवृत्तेः । न चात्र परत्वात्तृतीयैव स्यादिति वाच्यम् । कार्यकाल-पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्वितीयोपपत्तेः ।

प्रकृत्यादिशब्देभ्यः सर्वविभक्त्यर्थे तृतीयाविधायकात् 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यनुशासनात्प्रकृत्या चारुरित्यादौ तृतीया । स्वाश्रया-धिकरणयावत्कालवृत्तिचारुत्ववानिति बोधः । प्रकृतिवर्मविशेषः । प्रायेण याज्ञिक इत्यादौ प्रायशब्दस्यावच्छेदकावच्छिन्नतराहित्यविशिष्टाहुत्य-

मर्थ । तृतीयाया अपच्छिन्नत्वम् । तथा च किञ्चिन्न्यूनमाहुत्यावच्छिन्न-
यज्ञविश्रवानिति बोध । नाम्ना मुनीक्ष्ण इत्यादौ नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्वं
वानिति बोध । मुखो नाम राजेत्यत्र नामेति लुप्रतृतीयाक प्रसिद्धार्थ-
रमययम् । तथा च मुख इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः । नाम्ना चन्द्रकले-
त्यादौ नाममूतचन्द्रमलाशदाभिज्ञेत्यर्थः । ननु सर्वत्राक्षितक्रियाकरण
त्वात्तृतीयासिद्धो व्यर्थमि(क्ष्म)ति चेन्न । सन्नन्धत्वेन विप्रक्षाया
पट्टीमाधनार्थत्वेन सार्थस्यात् । अस्मिन्पत्रे प्रख्यादिभ्यः तृतीयाया
सन्नन्धोऽर्थः ।

द्वयोर्गुणप्रधानभाजन गुणत्रियात्रयेरन्यत्रोपपन्नसहस्रप्रयोगे कचि-
त्प्रयोगे वाऽप्रधाने तृतीयाविधायकान् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यनुशासना-
त्पुत्रेण सहागत पिता, पुत्रेण सह पिता स्थूल, पुत्रेण सह पितुगो-
त्यादायार्थान्ययरूपाप्रधानात्तृतीया । तत्प्रयोग विनाऽपि वृद्धो यूनेत्यादा
बोध्यम् । सहार्थश्च समभिव्याहृतपदार्थसमानकालिरसमानदेशरूप सा-
हित्य सन्नन्धलृतीयार्थः । तथा च पुत्रसन्नन्ध्यागमनसमानकालिकागमन-
वान्पितति बोध । पुत्रसन्नन्धस्थीत्यसमानकालिकस्थोत्पन्नान्पिता पुत्रस-
न्नन्धिगोत्यामित्वसमानकालिकगोत्यामित्ववान्पितेति यथाक्रम बोधः ।

वैयाकरणनव्यास्तु व्युत्पत्तिवादानुसारं तृतीयार्थश्च त्रियासमभि-
व्याहारे सहार्थरत्नात्प्रतीयमानतत्त्वत्रियाकर्तृत्वादिकमेव । तथा च पुत्र-
कर्तृत्वागमनसमानकालिकागमनवान्पितति बोधः । द्रव्यगुणसमभि-
व्याहार तत्तत्पदार्थमन्न एव । एव च पुत्रात्कर्तरि तृतीया सिद्धा । न
च तेनाभिधानम् । इतरसमभिव्याहार विनाऽपि प्रतीयमानस्वप्रकृत्यर्थ-
त्रियाकर्तृत्वं तेनाभिधानात् । एव पुत्रेण सहागमन द्वदत्तस्येत्यादौ
प्रतीयमानदृष्टत्वरथान्वयिनो कर्तृकर्मणोरव पट्टी, न तत्प्रतीयमानन-
न्वयिनोरिति न दोषः । तथापि पुत्रेण स्थूल इत्याद्यर्थः सूत्रमित्याहुः ।
तन्मन्त्रम् । कर्तृत्वस्य सन्नन्धत्वेन विप्रक्षाया त्रियान्वयेऽपि सूत्रस्यावश्य-
कत्वात् । सन्नन्धत्वेनाविप्रक्षायामप्यागत इति तत्प्रत्ययेन कर्तुरुक्तत्वात्तृ-
तीयाऽप्राप्तौ त्रियाग्नौऽपि तस्यावश्यकत्वात् । न चेतत्समभिव्याहार
विनेति पूर्वोत्तरीति साध्वी, सन्नोचं मानाभावात् । त्रिनिगमनाविग्रहेण
इतरसमभिव्याहार विना प्रतीयमानद्व्यप्रत्यर्थत्रियाकर्तृत्वं तेनाभिधा-
नम्, इतरसमभिव्याहार विना प्रतीयमानत्रियाकर्तृत्वं तृतीयेति वक्तुं
शक्यम् । न च 'प्रासोष्ट शत्रुमुत्तरचेष्टमेका मुमिवा सह लम्पेन

इत्यादौ समानकालिकत्वरूपसहार्थत्वाभावात्तृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
लक्ष्यानुरोधेन कचित् स्थूलकालघटितसमानकालीनत्वस्वीकारात् ।
नन्वेवं पूर्वमागतोऽयं न पुत्रेण संहति निषेवानुपपत्तिः । पुत्रगमनाधिकर-
णस्थूलकालट्ट्यागमनसंवन्वत्वेन साहित्याभाववावादिति चेन्न । तत्र
क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयत्वात् । एवं यत्रैककालेऽपि
विभिन्नस्यले भुञ्जानमधिकृत्य न पुत्रेण सह भुङ्क्ते इति प्रयोगः, तत्रैक-
शालारूपभोजनाधारोऽपि सहशब्दार्थान्तर्भूतः । किंचोत्तरीत्या पिता गतः
पुत्रोऽपीत्यादौ पुत्रे तृतीयापत्तिः । पितुरागमनं पुत्रस्यापीत्यादौ षष्ठ्यना-
पत्तिः । अनेकल्लिष्टकल्पनायां फलाभावश्च । न च भाष्यानुगोधात्तथा
कल्प्यते । भाष्यस्य पित्रा सह पुत्रेणौदनः पच्यते इत्येवंपरत्वान् ।

यदप्यप्रधानप्रत्याख्यानपरभाष्यमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्विनीय-
सीति यत्र कारकशब्दस्यान्तर्गङ्गपरतया व्याख्यानं हरदत्तादीनामन्तरङ्ग-
मपि बाधित्वापवादत्वात्तृतीया स्यादित्यनेन दूषयाश्चक्रुर्नव्याः तदपि
न, अपवादो हि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते । अन्यथा तातड्
सर्वादेशो न स्यात् । क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वमादाय शास्त्रव्यवहारा-
दर्शनाच्च ।

‘सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’ इत्यादौ ‘पुत्रसंयन्धिभाग-
वहनसमानकालिकगर्दभीकर्तृकभारवहनम्’ इति बोधात्साहित्यबोधक
एव सहशब्दः । केचित्तु विद्यमानतावाचिसहशब्दमाश्रित्य दशपुत्राणां
विद्यमानत्वेऽपीति बोधमाहुः । तन्न । पुत्रेण संहेत्यत्रापि तथापत्तेः ।
विवरणे सप्तम्यर्थस्याशब्दत्वापत्तेश्च ।

विकृतेनाङ्केन यत्राङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्र विकृताङ्गवाचका-
त्तृतीयाविधायकात् ‘येनाङ्गविकारः’ इत्यनुशासनादक्षणा काण इत्यादौ
तृतीया । अक्षिसंयन्धिनाशवान्सचक्षुष्क इति बोधः । अक्षि काणमस्ये-
त्यादौ तु अङ्गविकारो न त्वङ्गिविकार इति तृतीयाभावः ।

कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्ष्यस्य लक्षणवाचकात्तृतीयाविधायकात् ‘इत्थं-
भूतलक्षणे’ इत्यनुशासनाज्जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीया । लक्ष्यलक्षण-
भावः संयन्धस्तृतीयार्थः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः ।

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीयाविधायकात्संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणी-

त्यनुशासनात्पित्रा पितरं वा संजानीत इत्यादौ पाक्षिकी तृतीया ।
कर्मत्वं तृतीयार्थः । तथा च पितृकर्मकं ज्ञानमिति बोधः ।

द्रव्यगुणक्रियासाधारणकारणरूपहेतौ निर्व्यापारकारणरूपं काल-
रूपं च हेतौ तृतीयाविधायकाद्धेतावित्यनुशासनादण्डेन घटः पुण्येन
दृष्टो हरिः अध्ययनेन वसनीत्यादौ तृतीया । दण्डहेतुको घटः, पुण्यहेतुको
हृदिदर्शनम्, अध्ययनहेतुको वाम इति यथाक्रमं बोधः ।

इति तृतीया ।

चतुर्थ्यर्थनिर्णयः ।

कर्त्रा धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयेण संप्रदुमिष्यमाणस्य कारकस्य संप्र-
दानमंज्ञाविधायकान् ' कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ' इत्यनुशास-
नाद्विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रादीनां संप्रदानसंज्ञायां सत्याम् 'संप्रदाने
चतुर्थी' इति चतुर्थी ।

संप्रदानत्वं च-धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयसंव-
न्धित्वेन कर्त्रभिप्रेतत्वम् * । अखण्डोपाधिर्वा*
संकेतविशेषसंबन्धेन तत्पदवत्त्वं वा* ।

धात्वर्थश्चान्योद्देशेन त्यागानुकूलो व्यापारः । एवं च विप्रोद्देश्यकः
गोनिष्ठत्यागानुकूलो व्यापारो देवदत्तकर्तृक इति बोधः । एवं वृक्षायोदकं
सिञ्चति, शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति, मित्राय दत्तं प्रेषयतीत्यादौ वृक्षादेश्यको-
दकनिष्ठक्रियानुकूला देवदत्तनिष्ठा क्रियेत्यादिवोधः । [यदि तु दायातु-
योगे एवानेन संप्रदानत्वमित्याग्रहः, तदा युद्धाय मनस्येत इतिषन्
'तुमर्थाच्च भावनचनात्' इत्यनेन चतुर्थी [?]

यत्तु शब्देन्दुसंखरे दाधात्वर्थश्च स्वत्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलो व्या-
पारः । तदेकदेशे स्वत्वे चतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यस्य निरूपकत्वान्वयः । एवं
च विप्राभिन्नेऽविषयनिरूपितस्वत्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूला क्रिया
देवदत्तकर्तृकेति बोधः इत्युक्तं वैयाकरणज्यैः । परस्वत्वं हेतुश्च त्याग
एव वा । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तवने स्वीकारमन्तरेणैव
पात्रमरणे पिण्डोद्देश्यपुत्रादिभिरेव तद्धनं गृह्यते नान्यैरिति व्यग्रहार
इत्याशुक्तम् । तत्र । अन्योद्देश्यकत्वाविशिष्टत्यागस्य गुरुत्वेन प्रतिग्रहोत्त-
निष्ठप्रतिग्रहादेरेव तत्र स्वत्वजनकत्वात् । त्यागस्यैव स्वत्वजनकत्वं तु
देवदत्तकर्तृकत्यागोत्तरं स्वत्वोत्पत्त्या प्रतिग्रहामावेऽपि तत्पुत्रैर्माहतापन्ति ।

न चेष्टापत्तिः अरण्यस्थदण्डादेरिव कस्यापि स्वत्वामावेन सर्वेषां विनियुज्यत्वमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तिः । भवद्विरपि स्वत्वं च दानादिनाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिग्लिप्तमदार्थरूपमिति वदद्भिः प्रतिग्रहादेरेव स्वत्वजनकत्वस्योक्तत्वेन पूर्वापगविरोधस्य स्पष्टत्वाच्च ।

तत्संप्रदानं त्रिभिधम्—अनिराकरणप्रेरणानुमतिमेदान् । यथाक्रमं देवतायाचकोपाध्यायकृपाणि । ननु यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति, सर्वभूतैरुत्सृष्टजलमृजित(!)मित्यादाविन पशुना रुद्रं यजते इत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियाया रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चेन्न । 'कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' इति वार्तिकेन कर्मत्वार्थकतृतीयया संप्रदानार्थकद्वितीयया च पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थेऽपि तस्य साधुत्वबोधनात् । एतेन गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थः । तदर्थनावच्छेदकं फलं प्रीतिः । तदाश्रयतया रुद्रस्य विवभितत्वात्कर्मसंज्ञेन ननु चतुर्थी त्यागात्मकतादृशक्रियाया निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वे मत्यपि तदविवक्षणात् । प्रीतिभागिनयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविनश्चायां च रुद्राय यजनमित्यपि प्रयोग इत्यादि तार्किकोक्तमपास्तम् । पशुकरणकरुद्रपूत्तिप्रीतिजनकक्रियेति बोधे तस्य साधुत्वोपपत्तावपि रुद्रोद्देश्यकं पशुकर्मकं दानमिति बोधे साधुत्वं न स्यात् । अनुशासनेनार्थविशेषपुरस्कारेण साधुत्वबोधनान् । अन्यथा गोण्यां व्युत्पादितस्य गोणीशब्दस्य नप्यपि साधुतापत्तेः । तस्मात्संप्रदानत्वविवक्षायां रुद्राय यजनमित्यस्य साधुत्वाभिधानमयुक्तमेव ।

यसु ननु कर्मप्रहणं किमर्थं यमभिप्रेतीत्येतावताप्युद्देश्यत्वलाभात् । 'क्रियाप्रहणं च कर्तव्यम्' इति वार्तिकं च न कार्यमित्यपरं च लापवमिति चेन्न । दानक्रियाभिप्रेतगवा उपाध्याय अभिप्रेयन इति अन्तरङ्गत्वम् । गोरप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैव संज्ञा मा भूदित्येतदर्थं तत्सत्वान् । न च कर्मसंज्ञाऽनवकाशा, सामर्थ्यात्पर्यायापत्तेरित्युच्यैवाकरणनव्याः । तन्न । पत्ये जेने इत्यकर्मकस्थले संप्रदानसंज्ञायाः सावकाशत्वेन निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधेन पर्यायाभावात् । यद्वा कर्मसंज्ञायाः क्रियाजन्यवात्त्वर्थफलश्रयस्यैवेप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञाया तत्संनन्विनयोपस्थितस्य संप्रदानसंज्ञेति व्यवख्योपपत्तिः । तस्मात्कर्मप्रहणं कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनेन कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्नल-

प्राप्तायां वचनम् । एकाश्रिता पुष्पसंबन्धीच्छानुसूत्या त्रियेति बोधः । यदा त्वीप्सिततमत्वेन विवक्षा तदा पुष्पाणि स्पृहयतीति द्वितीयैव । यदा त्वीप्सितस्येप्सिततमस्य वा शेषत्वविवक्षा तदा पष्ठमेव । अत एव परस्परं स्पृहणीयशोभमिति कर्मण्यनीयर्, 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यादयः प्रयोगाः ।

मञ्जूपायां तु स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची इच्छानुसूलमनःसंयोगादिव्यापारवाची च । फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा । आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम् । तत्र हीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । न तु धात्वर्थत्वाग्रहः फलस्य । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम् । शेषे पष्ठमपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः । पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः । अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति । संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां पष्ठमेवेत्युक्तम् । तत्र सकलमन्यसंमतमुक्तरीत्यैव प्रयोगनिर्वाहं सर्वधातूनां फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विहाय प्रयत्नप्रमाणाभावे स्वातन्त्र्येण यत्किंचिदर्थक्यस्मनस्यानुचितत्वात् ।

यदपि शब्देन्दुशेखरं—'यत्तु ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वम् । एवं चेप्सितमात्रे ईप्सिततमे वा शेषत्वेन विवक्षिते पष्ठमेव । तत्र शेषत्वेन विवक्षितत्वातिरिक्तस्येप्सितत्वमात्रस्य दुर्वचत्वात् प्रहृतभावार्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यैवात्र सत्त्वेन वारयतिवैलक्षण्यात्, इत्युक्तं, तदुच्यतेसमञ्जसम् । तथाहि पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ पुष्पवृत्तीच्छानुसूलैर्हृदयदत्ताश्रयिकात्ममनःसंयोगरूपत्रियेत्यर्थविवक्षायां संप्रदानत्वम् । यदा त्वन्त्येच्छानुसूलेति विवक्षा तदा पष्ठी । एवमेव तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मादीनामविवक्षा, तथा च तत्र फलतावच्छेदकमन्वयस्य वृत्तित्वादरेव विशेषरूपस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां पष्ठं तण्डुलस्य पचतीति । एवं च स्पृहेरीप्सित इत्यनेन फलतावच्छेदकमन्वयेनेप्सितस्य संप्रदानत्वं न तु तस्यैव रूपान्तरेण सामान्येन संरन्धत्वेनेत्यर्थः । एवं च शेषत्वेन विवक्षातिरिक्तस्येप्सितत्वमात्रस्य दुर्वचत्वादित्यपास्तम् । प्रहृतेत्यादिग्रन्थस्तु प्रहृतेऽनुपयोग इत्युक्त इति दिष्टः(?) ।

विपश्यत्या बुभुद्देर्प्यासूयार्थानां योगे सन्मूलभूतवोपसंरन्धिनः संप्रदानसंज्ञाविधायकान् 'बुभुद्देर्प्यासूयार्थानां च प्रति वीपः' इत्यनुशासनात् ह्रस्वे मुच्यतीत्यस्यमूयतीत्यादौ संप्रदानत्वे अनुर्थः । तत्राश्रय

कर्मकृत्वात्पृष्ठां प्राप्तायामितरयोः कर्मसंज्ञायां च वचनम् । ननु कुप-
क्रोधे इत्यनुशासनात्कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वात्कथं क्रोधस्य कोपमूलत्व-
मिति चेत् । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयप्ररूढकोपस्यैवात्र क्रोधपदार्थ-
त्वात् । दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तविकारो दुःखः । एवं च यो-
ऽस्मान्द्वेष्टीत्यादौ त्वनभिनन्दनं द्विपेरर्थः । तच्च बलवद्दुःखसाधनताज्ञान-
जन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । एतेन क्रोधो द्वेष इति शब्दशक्ति-
कायां यदुक्तं तदपास्तम् । अत एव चित्तदोषार्थानामिति नोक्तम् । यदा
त्वेपां न कोपमूलत्वं तदा देवदत्तस्य क्रुध्यति द्रुह्यति देवदत्तमीर्ष्यत्य-
सूयतीत्यपि साध्येव । कुप्यति कस्मैचिदित्यत्र क्रियया यमभिप्रेतीत्यनेन
संप्रदानत्वम् । हरिसंबन्धी क्रोधः । तत्संबन्ध्यपकारजनकेत्येति बोधः ।
हरिकर्मकोत्कर्षविषयो द्वेषः । तन्निष्ठगुणविषये दोषाविष्करणमिति च बोधः ।

प्रभविषयशुभाशुमपर्यालोचनार्थराधीक्ष्योयोगे प्रभविषयसंबन्धी संप्र-
दानमित्यर्थकेन 'राधीक्ष्योर्थस्य विप्रभः' इत्यनेनानुशासनेन संप्रदानसं-
ज्ञाविधानात्कृष्णाय राध्यतीक्षते चेत्यत्र चतुर्थी । संबन्धश्च
चतुर्थ्यर्थः । कृष्णसंबन्धिप्रभविषयशुभाशुमपर्यालोचनानुकूला क्रियेति
बोधः । शुभाशुमकर्मणो धात्वर्थेनोपसंप्रहादकर्मकावेतौ । अत एव च
राधोऽकर्मकादिति गणसूत्रम् ।

प्रवर्तनापूर्वकाभ्युपगमार्थकप्रत्याङ्पूर्वकगृणोतेयोगे पूर्वप्रवर्तनाश्रयस्य
संप्रदानसंज्ञाविधायकात् 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इत्यनुशासना-
द्विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोतीत्यत्र चतुर्थी । विप्रस्य कर्तृप्रयोजक-
त्वेन हेतुत्वात्कर्तृत्वाद्वा तृतीयाप्राप्तौ वचनम् । चतुर्थ्यर्थः आश्रयत्वं,
प्रवर्तनायाश्च जन्यतासंबन्धेनाश्रयेऽन्वयः (१) । तथा च विप्रनिष्ठप्रवर्तना-
जन्यो देवदत्तनिष्ठोऽभ्युपगम इति बोधः । यत्तु विवक्षान्तरं देवदत्तो
गां प्रतिश्रावयतीति भक्त्येवेति हरदत्तः, तच्चिन्त्यम् । देवदत्तो रोच-
यति मोदकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । मन्थ्यमानामिति सूत्रे
हेतुसंज्ञापवादिकेयमिति स्वग्रन्थेन हेत्याराजग्रन्थेन च विरोधात् ।
तस्माद्धेतुसंज्ञायाः बाधादत्र न णिजुत्पत्तिरिति भावः ।

शंसितृप्तोत्साहनार्थकानुप्रतिपूर्वकगृणातेयोगे पूर्वग्रंथनरूपव्यापारा-
श्रस्य 'अनुप्रतिगृणश्च' इत्यनुशासनेन संप्रदानसंज्ञाविधानाद्धोत्रे-
ऽनुगृणाति प्रतिगृणातीत्यत्र चतुर्थी । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मनयाऽन्वयः ।

होतुश्च अंसितरि अभेदान्वयः । तथा च होत्रभिन्नशंसितृर्मकहर्षानुमूलो
व्यापारः अध्वर्युकर्तृक इति बोधः ।

नियनकालं चेतनररणकस्वीकाररूपे परित्रयणे साधनतमस्य पाक्षि-
कसंप्रदानसंज्ञाविधायनेन 'परित्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्यनुशास-
नेन शतेन शताय वा परित्रीत इत्यत्र संप्रदानत्वम् । तथा च शतनिष्ठ-
दानरूपव्यापारसाध्यदेवदत्तकर्तृकस्वीकारकर्माभूत इति बोधः ।

क्रियाफलक्रियोपपदकाप्रयुज्यमानतुमुन कर्मणि चतुर्थीविधायनेन
'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनुशासनेन फलेभ्यो याती-
त्यादौ चतुर्थी । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः । प्रविश पि-
ण्डीमित्यादौ भक्षणार्थप्रवेशनक्रियोपपदत्वेऽपि पिण्डवास्तुमुन्नतर्म-
त्वाभावात् चतुर्थी । यदा तु भोक्तुमिति तुमुन्नताध्याहारस्तदा
चतुर्थी भवत्येव । ननु मशकेभ्यो धूम इत्यत्रेतादपि स्वकर्मकाहरणनिष्ठ-
जन्यतानिरूपितजनकतासंबन्धेन फलस्य यानेऽन्वयसंभवात्तादर्थ्यचतु-
र्थ्योपपत्तौ किं सूत्रेणेति चेत् । फलनिष्ठप्रहारतानिरूपिताहरणनि-
ष्ठविशेष्यतासमानाविनगणप्रहारतानिरूपितविशेष्यताशालि यानमिति
बोधे तस्यावश्यकत्वात् । कर्मत्वार्थिकेयम् ।

भाववचनाच्चेति सूत्रविहिततुमुन्समानार्थककृदन्तप्रातिपदिकात्प्रथ-
मार्थे चतुर्थीविधायकेन 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इत्यनुशासनेन यागाय
यातीत्यादौ चतुर्थी । न च तादर्थ्य इत्यनेन गतार्थता । तुमर्थवच्चैर
तादर्थ्यस्योक्तत्वेनोक्तार्थानामप्रयोग इत्यप्राप्तौ विधानसार्थस्यात् । यद्वा
यातीति बोधः ।

उपकार्योपकारकादिरूपतादर्थ्यविवक्षाया पप्रथपवादोपकार्यादिवाच-
काश्चतुर्थीविधायकेन तादर्थ्यं चतुर्थी वान्येति वार्तिकेन यूपाय दार
ग्राहणाय दधीत्यादौ चतुर्थी । तस्मा उपकार्यायेदं तदर्थं तस्य भावः ।
ग्राहणादित्वात्प्यञ् । उपकार्योपकारकत्वरूपसन्नन्धः । प्यञर्थः । कृत्त-
द्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् । यूपनिष्ठ-
जन्यतानिरूपितजनकताश्रयं दार्विति बोधः । ग्राहणकर्तृकभोजनोप-
कारकं दधीति बोधः । एवं मशकेभ्यो धूम इत्यादावपि मशकनिवृत्त्यु-
पकारको धूम इति बोधः ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे—यूपाय दार्वित्यादौ न संप्रदानचतुर्थी । अपि

तु तादर्थ्यं इतिसूत्रेण सा । तादर्थ्यं स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् ।
 समभिध्याहृतपदार्थतादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति तदर्थः । प्रयो-
 जनं चात्र न जन्यत्वम् । दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमि-
 त्यापत्तेः । नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् । स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेने-
 न्छाविषयत्वात्स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथासति
 पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तुमर्येति सूत्रप्रणयनवैय-
 र्थ्यात् । पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाच्चतुर्थ्युपपत्तेः । अपि तु
 समभिध्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वम् ।
 तत्प्रयोजनरुत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् ।
 दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्व-
 मिति तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं
 चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतयाऽन्वयः । एवं
 ग्रन्थनाय स्थालीत्यादायूहम् । तादृशव्यापारस्तण्डुलधारणादिः ।
 पुण्यादेः स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्य-
 मित्यादयः प्रयोगाः । व्रजनादेः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न
 पाकाय व्रजतीत्यादावनेन चतुर्थीति तुमर्धावेति सूत्रमिति—गन्दाधर-
 भट्टाचार्यैरुक्तं तद्व्याकरणाज्ञानमूलकम् । तथाहि आदौ वार्तिके सूत्रत्व-
 भ्रमः । दुःखाय पापं, स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगाणां सूत्रवार्तिकभा-
 ष्यसंमतानामसाधुत्वभ्रमः । तथा क्रियार्थक्रियोपपदाविहिततुमर्थधञैव ताद-
 र्थ्यस्योक्तत्वेन तादर्थ्यं चतुर्थ्यप्राप्तौ तुमर्थावेति सूत्रस्य सार्थक्ये स्पष्टेऽपि
 तद्व्यर्थताभ्रमः । चैत्राश्रिततक्षणादिरूपव्यापारजन्यफलाश्रयस्य दारुणो
 व्यापाराश्रयत्वभ्रमः । यदि फलेऽपि व्यापारपदवाच्यत्वं तर्हि यूपाय दारु-
 तक्षति चैत्र इत्यादाविव स्वर्गाय पुण्यं करोति चैत्र इत्यादावपि फलरूप-
 व्यापाराश्रयस्य सर्वसंमतत्वात्साधुत्वापत्त्या भवदुत्तमसाधुत्वं न स्यात् ।
 किं च भवन्मतेऽध्ययनाय वसतीत्यादीनामसाधुतापत्तेः । वसनादेरध्यय-
 नानुकूलव्यापारानाश्रयतया भवदुत्ततादर्थ्याभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । अध्य-
 यनं कर्तुं वसतीत्यर्थे क्रियार्थोपपदेति चतुर्थीति चेत्तर्हि यागाय यातीत्य-
 त्रापि यागं कर्तुं यातीत्यर्थे चतुर्थ्युपपत्तौ सूत्रनैयर्ध्यं तदवस्थमेवेति दिक् ।

नौकाकात्रशुक्रशृगालभिन्ने तिरस्कारस्य स्पष्टं व्यञ्जके देवादिकस्य
 मन्यतेः कर्मणि तिरस्कारे विभाषाचतुर्थीविधायकेन 'मन्यकर्मण्यनादरे

विभाषायाऽप्राप्तिरिति इत्यनेन, न त्वा गृह्य गृहाय वा मन्य इत्यादौ वाचि-
षी चतुर्थी । अत्रोद्दिष्टस्यापहृष्टेनाप्युपमानाभावरूप. तिरस्कारः । एवं च
तद्विशेष्यस्य गृह्यगमद्वयकारणमदृष्टिमानाभावा इति शोधः । गृहाय मन्वा
म्युनन्दनोऽर्थाव्याप्तव्यपहृष्टेनोपमानावतिरस्यार. । गृह्यमिव मन्वेत्यर्थः ।

गन्त्राग्रं प्राप्ते चेष्टारूपगमयर्थकमेणि द्वितीयापवादद्वितीयाचतुर्थीवि-
भाषणेन "गमयर्थकमेणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्यनि" इत्यनेनानु-
शासनेन प्राप्तं प्रायाय वा यागो यादौ द्वितीयाचतुर्थ्या । म्रियं गच्छती-
त्यत्र न, अग्रे प्राप्ते शयिवन्नाया त्विष्टापत्तिः । नयनं गमयर्थकस्याज्ञा-
नयतीत्यत्रापि न । ननु कर्मणि द्वितीयाविधानं स्वर्थं मन्यकर्मण्यनादौ
इत्यवयानन्तरं गमयर्थकमेतीति पठित्वा चतुर्थीविषयविधानेनापि फले
द्वितीयागिद्वेः । न च प्राप्तं गन्तेत्यादौ वृत्तोगपत्तीवाधनार्थं तदिति
वाच्यम् । गृह्यप्रत्याग्यानपरेण भाष्येण तत्र पठित्वा न्य साधुत्वयो-
गनात् । तथाहि—अप्याहममर्शनादिक्रियाभिगम्यमानस्यात्मनो
गमनेनाभिप्रेयमाणस्य मंत्रदानस्याचतुर्थी । यदा तु अनप्याहममर्शना
गमनस्याकर्मन्याम् आमस्य कर्मद्वितीया भवति । एवं हि यदा वृत्तोगं
पठयेरेत्यर्थः । अत्र न्य प्राप्तं गमीति भवेन्नोक्तिमृते भाष्ये उक्तम् ।
एवं च भाष्यमनं प्रामोदेष्यकोत्तरदेशमयोगानुद्दिष्ट्यापारविषयक मं-
र्शनादीति शोधः । मृत्प्रमने तु प्रामकर्मक यानमिति शोधः ।

उपशिरूपदृष्ट्यर्थकाचरमातुयोगे कार्यकारणयोर्भेदविश्रयाया कार-
णस्य कार्यात्मना परिणामविश्रयाया कार्यकारणत्वरूपपवादचतुर्थीवि-
भाषणेन 'दृष्टिमपचमाने च' इत्यनेन भविज्ञानाय कल्पने मन्वेत्येव ज्ञायन
येत्यत्र चतुर्थी । भविष्यत्तृतीया ज्ञानमन्विन्युपतिरिति शोधः । अभेद
तु प्रथमैव भविज्ञानमिति । हेतुर्नेन विश्रयाया तु जनिवर्तुलित्यप्राप्ता-
नस्यात्मनोमी । भवेज्ञानमिति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गन्तार्थं परिणाम-
त्वेन शोधस्य विरहितत्वात् । भविज्ञानात्मना परिणमत इत्यत्र त्यात्म-
न्यस्तद्वृत्तिवर्मेपरः । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्नग्राप्तिर्भविष्यत्तृतीयेत्यर्थः । एवं
च विश्रयाचरमायाश्च चतुर्थी ।

यत्तु प्रलेन्दुशेखरे प्रथमापवादोऽत्र कृत्पिसंप्रत्ययाने चेत्यनेन विद्या-
रवापकाचतुर्थी विकारे च प्रवृत्तिरूपानेप भक्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्ति-
रित्यर्थः । प्रवृत्तिविकृत्योर्भेदविवक्षाया तु प्रवृत्तिविकृतिमात्राप्रतीतिर्जनि-

कर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्वलवत्त्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टमित्याद्युक्तम् । तत्परस्परविरोधादसङ्गतमिति सुधीभिर्ह्यहम् ।

प्राणिनां शुभाशुभसूचकभूतविकाररूपोत्पातज्ञाप्येऽर्थे वर्तमानात्तत्संबन्धबोधकपष्ठपवादचतुर्थीविधायक—‘ उत्पातेन ज्ञापिते च ’ इत्यनुशासनेन वाताय कपिला विद्युदित्यादौ चतुर्थी । वातज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः ।

इष्टसाधनरूपार्थहितशब्दयोगे ‘ तस्मै हितम् ’ ‘ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुर— ’ इत्यादिज्ञापकसिद्धेन ‘ हितयोगे— ’ इत्यनुशासनेन ब्राह्मणाय हितमित्यादौ पष्ठपवादभूता चतुर्थी । विप्रसंबन्धीष्टसाधनमिति बोधः । एवं मुखयोगेऽपि ब्राह्मणाय सुखमित्यादौ ।

‘ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबपडयोगाच्च ’ इत्यनेन पष्ठपवादचतुर्थीविधानाद्वरये नम इत्यादौ चतुर्थी । हर्यवधिकस्वनिकृष्टत्वबोधनानुगूलो व्यापार इति बोधः ।

एषोऽर्थः शिष्याय नम इत्यादौ त्यागो नमःशब्दार्थः । शिष्योद्देश्यक-त्यागविषयोऽर्थ इति बोधः । प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः । प्रजासंबन्धि मङ्गलमिति बोधः । स्वस्त्यस्तु गोभ्य इत्यादौ ‘ चतुर्थी चाशिषि ’ इति परामपि पाक्षिकपट्टी बाधित्वा पुनर्विधानार्थकचकाराच्चतुर्थ्येव । आशंसाविषयगोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकं भवनमिति बोधः । अमये स्वाहा स्वधा वषट् इत्यादावभ्युद्देश्यकस्त्याग इति बोधः । स्वाहादीनां त्यागार्थकत्वात् । अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणं न भूषणार्थस्य, व्याख्यानात् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवान् इति बोधः । ‘ न एषां प्रामणीः ’ इत्यादिनिर्देशात्प्रभवादियोगे पष्ठपदं साधुः । ननु नमस्करोतिदेवानि-तिवदुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीत्यनेन नमस्करोति देवेभ्यः, रावणाय नमस्तुर्यादिति भट्टिप्रयोगेऽपि द्वितीया स्यादिति चेन्न, देवान्प्रसादयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामनेन चतुर्थी । यत्तु भञ्जूपायामुद्देश्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां पष्ठपदीत्युक्तं, तदसत्, नमःस्वस्तीत्यस्य पष्ठपवादत्वात् ॥

इति चतुर्थी ।

पञ्चम्यर्थनिर्णयः ।

स्वाभाविकबुद्धिकल्पितान्यतरसंयोगपूर्वकविभागाश्रयत्वं सति
भागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वरूपस्य तत्क्रियायां ध्रुवस्य '...
नम्' इत्यनुशासनेनापादानसंज्ञाविधानादृक्षात्कर्णं पतति, या
त्यतति कुड्यात्पततोऽद्यात्पततीत्यादौ पर्णाश्वकुड्याश्वादीनां
ध्रुवत्वसत्त्वादपादानत्वे सति पञ्चमी । वृक्षापादानिका
धोदेशसंयोगानुकूला क्रियेति बोधः । एवं च वृक्षस्थे एष पर्णो
लम्पेऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियासत्त्वेऽपि विभागानाश्रयत्वान्न
पादानत्वम् । धावनकर्त्रभिन्नाश्वापादानिका देवदत्तकर्तृका
बोधः । अत्राश्वस्य धावनक्रियाश्रयत्वेऽपि विभागजनकतया
यानाश्रयत्वादपादानत्वम् । कुड्यात्पततोऽद्यात्पततीत्यादौ
देवदत्तकर्तृका पातक्रियेति बोधः । अत्राश्रयभेदात्क्रियामेदं
श्वस्य पातक्रियाश्रयत्वेऽपि
दानत्वम् । परस्परस्मान्मेपापसरसः
रमेपकर्तृकापसरणक्रियेति बोधः । एवं वृक्षात्स्पन्दते राज्याश्व-
दीनामपि साधुत्वम् । स्पन्दतेरविभागार्थत्वे तु वृक्षे स्पन्दत इति
वृक्षं त्यजतीत्यादौ तु कर्मसंज्ञया बाधान्नापादानत्वम् ।

अपादानत्वं चाखण्डोपाधिः, ध्रुवेत्यादिवि-
हितसंज्ञायत्त्वं वा ।

नैयायिकास्तु—

अपादानत्वं स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् ।

एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकप-
श्यं पर्णमित्यन्वयधीः । वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्या
प्रतियोगितावच्छेदकपतनाश्रयः पर्णमित्यन्वयधीर्वा । अत्र वि-
भेदश्च पञ्चम्यर्थः । तत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः ।
वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वमिति वदन्ति । त-
वृक्षाद्विभजत इत्यादौ बोधा(वृ?) नुपप)त्तिप्रसङ्गः । वृक्षं त्यजतीति
परया कर्मसंज्ञया बाधादेवोपपत्तौ तदर्थं विभागे धात्वर्थतानवच्छेद-
रूपविशेषणवैयर्थ्यं च ।

तच्च त्रिविधं—निर्दिष्टविषयमुपात्तवि- षयमपेक्षितक्रियं चेति ।

साक्षाद्भातुना गतिनिर्देशे आद्यम् । यथाऽध्वात्पततीति । यत्र धात्वन्त-
रा (थाङ्ङं ?) र्थगतिविशिष्टं) स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा—चलाह-
काद्विद्योतते विद्युत् (विस्फूरसङ्गो ? निःसरणपूर्वके) विद्योतने शुति-
र्वर्तते । अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय
पृच्छति कुतो भवानिति पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यनुशासनेनैतदर्थकानां धा-
तूनां कारकस्य जुगुप्स्यमानार्थकत्वापादानसंज्ञाविधानादधर्माज्जुगुप्सते
विरमति प्रमाद्यति चेत्यत्र पञ्चमी । अत्र पञ्चम्या द्वेपोऽर्थः । तत्र
प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य निवृत्तिरूपधात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः । तथा
च पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानिति बोधः । विषयत्वं पञ्चम्यर्थः । अध-
र्माविषयकनिवृत्तिमानिति च । गर्हापूर्वकनिवृत्तिर्गुपधातोरर्थः । विषयत्वं
ल्लोऽर्थः । तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वितम् । तथा च पापविषय-

एषोऽप्रदुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानिति बोधः । अनिष्टसाधनतारूपनिन्दा-
यागां जुगुप्सतेरर्थः । विषयत्वं मुपोऽर्थः । तथा च पापविषयकानिष्टसा-
मङ्गलतारूपा निन्देत्यर्थः । विषयता पञ्चम्यर्थः । करणानन्तरमकरणं
'च' प्रामार्थः । आख्यातार्थ आश्रयत्वं, पञ्चम्यर्थस्य कृतिद्वारकोऽन्वयः ।
कचः चाधर्मविषयककृत्यनन्तरकालीनाधर्मविषयककृत्यभावाश्रयः । अन-
बोधनिं प्रमादार्थः अधर्मविषयकानवधानाश्रयः । एवं यथासंभवं बोधं
स्वाहन्ति । भाष्यरीत्या तु अधर्मापादानिका निन्दापूर्विका निवृत्तिः ।
व्यासः सर्वत्र । भाष्यमते अपादानस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां नात्र पष्ठी
दैत्यमभिधानात् ।

इत्युक्तं अनिष्टचिन्तनानिष्टपरिहाररूपभीत्रार्थकधातुयोगेऽनिष्टहेतोरपादान-
तिज्ञाविधायकानुशासनेन 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यनेन चोरादीनामपा-
दानत्वाच्चोराद्विभेति त्रायते वेत्यत्र पञ्चमी । चोरापादानकमनिष्टचिन्तनं
त्परिहारो वेति बोधः । अन्ये तु हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः । तच्च
भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तने वा-
न्यितं, तथा च व्याघ्रहेतुकस्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान्, व्याघ्रहेतु-
कत्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तनवानिति वदन्ति । चोर्हेतुकभयाभावानु-

कूलज्यापाराध्य इति वा बोधः । भाष्यरीत्या तु बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका तद्व्यपर्विका निवृत्तिः । तद्भादानिकानिष्टपरिहारफलिना निवर्तनेति वा बोधः । एतद्विषये हेतुत्वापादानन्वाविवक्षायां पष्ठी भवत्येवेति बोध्यमिति वैयाकरणनव्याः । तत्कौस्तुभादिसकलप्रन्थविरुद्धम् । तथा हि 'कस्य विभ्यति देवाश्च जानरोपस्य मंयुगे' इत्यत्र कथं पष्ठीत्याशङ्क्य संयुगेन विशेषणात्पष्ठीति समाहितम् । तस्माद्वेतुत्वेनाविवक्षायामपि वस्तुगत्या यो हेतुस्तस्यानेनापादानमंज्ञाविधानाद्वेतुतीयापष्टयोरपवादिका पञ्चमी । अन्यथा हेतुत्वापादानत्वयोरविवक्षयैः सिद्धौ तदनुधावनं व्यर्थं स्यात् । यदपि पापस्य जुगुप्सत इत्युक्तं शब्देन्दुशेखरे तदप्यसमञ्जसमेव फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवात् । वार्तिकरीत्या तत्र पष्ठमभावे निर्णीते भाष्यमनेऽन्यनभिधानन्यैव शरणीकरणीयत्वात् । फलभेदाभावेन भाष्योपपत्तावन्यथाव्याख्यानस्यानुचितत्वान् सर्वैरपि प्रन्थकारैस्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु भवानन्दैरुक्तं पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः । धातोर्यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः । पञ्चम्यर्थः हेतुत्वं धात्वर्थं भये धात्वर्थतावच्छेदके चाभयेऽन्वेति आख्यातार्थाश्रयत्वं परित्राणानुकूलज्यापारश्च । इत्थं च हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रप्रणयनं तस्यैव प्रपञ्चार्थमिति । तथा च व्याघ्रहस्तुरुमयादयः शत्रुहंकमयाभावानुकूलज्यापारवानिति चाऽन्वयधीरिति । तन्न । हेतुपञ्चमीविधायकानुशासनाभावात् । विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति गुणे सत्त्वेऽपि चोररूपे द्रव्ये तदभावात्, विभाषेति योगविभागस्यागतिगतित्वात्, गुणातिरिक्तहेतोः पञ्चम्यनुशासनविग्रहादिति जनिकर्तुरिति सूत्रस्यस्वोत्तरप्रन्थविरोधाच्च ।

परापूर्वस्य जयते, प्रयोगेऽसह्यार्थस्यापादानसंज्ञाविधायकेन 'पराजेरसोढः' इत्यनुशासनेनाध्ययनात्पराजयने इत्यादावपादानसंज्ञाविधानात्पञ्चमी । अध्ययनसंग्रन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । भाष्यरीत्या तु अध्ययनापादानिका निवृत्तिरित्यर्थः । नेचित्तु कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोऽत्रापादानम् अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृकः उत्साहाभाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून्पराजयत इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । रणात्पराजयत इत्यत्र युद्धनिवृत्तिर्धात्वर्थः । पञ्चम्या द्वेपोऽर्थः । तेन ऋणगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिरिति वा बोध इति वदन्ति ।

प्रवृत्तिक्रियाप्रतिषेधानुमूलव्यापाररूपवारणार्थमधातुयोगे तत्तत्क्रिया-
जन्यफलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तुरीप्सितोऽभिप्रेतोऽपादानमित्यर्थकात्
वारणार्थानामीप्सित ' इत्यनुशासनाद्यवेभ्यो गा वारयतीत्यत्र यत्रा-
नामपादानत्वात्पञ्चमी । तथा च यवप्रतियोगिकविनाशानुमूलो भक्ष-
गादिरूपो व्यापारस्तस्य गोवृत्तियोंऽभावस्तदनुमूलो व्यापारो देवदत्त-
वृत्तिरिति बोधः । एव पुष्पेभ्य आतप वारयति, परस्वेभ्य पाणि
वारयति इत्यादौ पुष्पवृत्तिशुष्कीभावानुमूलव्यापाराभावो य आतपनि-
वृत्तवृत्तकूलेत्यादि बोधः । परस्ववृत्तिसयोगानुमूलव्यापाराभावो य
पाणिनिवृत्तवृत्तकूलेत्यादि प्राग्वत् । कृपादन्ध वारयतीत्यत्र रूपवृत्ति यद-
प्रदेशावच्छिन्नसयोगानुमूलक्रियारूप पतन तदनुमूलो योऽन्धवृत्तिव्यापा-
स्तस्य योऽभावस्तदनुमूलो व्यापारश्चैत्रवृत्तिरिति बोधः । एवमग्नेर्माण-
क वारयतीत्यत्राग्निजन्यदाहानुमूलव्यापाराभावानुमूलकूलेत्यादि प्राग्वत् ।
त्यननुगत एव पञ्चम्यर्थो वारयत्यर्थश्च, अनुभवानुरोधेनाननुगतस्यादोष-
वात् । इति वदन्ति । अन्ये तु सर्वत्र सयोगजनकव्यापाराभावस्य
र्मकारकवृत्तेरनुमूलो व्यापारः स एव धात्वर्थः । वृत्तित्वं पञ्चम्यर्थ
त्वादि यद्व्युत्पत्ति-यवेभ्यो गोसयोग वारयतीत्यनुपपत्तेः ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजन प्रसक्तं न
नु स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिव्यापारकर्तरि चैत्र विषाद्वारयतीत्यादिर्न
योगः, अपि तु सविषाद्वारयतीत्यादिरेव । तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्र-
वृत्तेप्सित इत्यत्र सन्प्रत्ययेनेच्छोपादानादित्याशुक्तं तत्तु कृपादन्ध वार-
यति इत्यत्रापि तुल्यम् । तथाहि यथा नान्तरीयक विषभक्षण
तथा तत्र कृपपतनमपि नान्तरीयकमेव । एव च तत्रापि सकृपादे-
ताद्वारयतीत्येव प्रयोगः स्यात् । ननु कृपादन्ध वारयतीति । यदि
त प्रयोगः प्रामाणिकस्तर्ह्यत्रापि चैत्र विषाद्वारयतीत्येव प्रयोगः ।
विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्ववत्कृपस्य
कृपत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि देशत्वेनेच्छाविषयत्वस्य तुल्यत्वान् ।
सूत्रवार्तिकभाष्यानुक्ततर्कस्यानुचितत्वात् । ननु पुष्पेभ्य आतप वारय-
तीत्यादावातपस्याचेतनत्वात्कथं पुष्पमीप्सितमिति चेत् । निवार्य-
निवारकान्यतरस्येप्सितमित्यर्थात् । तथा च धात्वर्थतावच्छेदकीभू-
तस्य विनाशाद्यनुमूलव्यापाराभावरूपस्य यत्फलं विनाशादि तत्सव-

न्धित्वेन प्रसक्तस्य यवादेस्तद्विपरीतत्वेन निवारकेच्छाविषयत्वान् न कश्चिदोपः ।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकात्मकर्मकदर्शनाभावमिच्छति तत्कारकमपादानमित्यर्थकेन 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यनुशासनेनापादानसंज्ञाविधानान्मातुर्निर्लीयते कृष्ण इत्यादावपादानत्वात्पञ्चमी । मात्रपादानककृष्णकर्तृकदर्शनाभावानुकूलो व्यापार इति बोधः । अन्ये तु अत्र प्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकप्रत्यक्षविरोधिब्यापारो धात्वर्थः । वृत्तित्वं पञ्चम्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षेऽन्वेति । विरोधित्वं तज्जनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलत्वम् । कृतिराख्यातार्थः । तथा च मातृवृत्तिस्वविषयकप्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकः प्रत्यक्षजनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलव्यापारस्तदनुकूला कृतिः कृष्णनिष्ठेति बोधमाहुः ।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ताऽपादानसंज्ञ इत्यर्थकेन 'आख्यातोपयोगे' इत्यनुशासनेन पण्डितात्पुराणं शृणोति उपाध्यायादधीत इत्यादावपादानत्वात्पञ्चमी । पण्डितापादानकं पुराणकर्मकं श्रवणं चैत्रवृत्तीत्याद्युक्तम् ।

जायमानस्य हेतुर्निमित्तोपादानसाधारणोऽपादानमित्यर्थकेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यनुशासनेन ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते इत्यत्रापादानसंज्ञाविधानात्पञ्चमी । भाष्यमते तु हेतुशब्देनोपादानमेव गृह्यते । उभयथाऽपि ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः । आद्ये 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ सामान्यशब्देऽपि अहमेव बहु स्यामिति सामानाधिकरण्येन, 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इतिवन् उपादानरूपो विशेषो बोध्यः । अर्थग्रहणाद्वात्वन्तरयोगेऽपि 'अङ्गादङ्गात्संभवसि' इति यथा ।

भूकर्तुः प्रभवः आद्यवहिःसंयोगः (यत्र ?) सोऽपादानमित्यर्थकेन 'भुवः प्रभवः' इत्यनेन हिमयतो गङ्गा प्रभवतीत्यादावपादानत्वात्पञ्चमी । हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणेवृत्त्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयतावती गङ्गेति बोधः । वैकुण्ठात्काशीतो वा गङ्गा प्रभवतीति प्रयोगवारणायाव्यवहितेति आद्येति च । वैकुण्ठसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे भूसंवन्धस्य काशीसंयोगध्वंसाव्यवहितक्षणे चाद्यस्य तस्याभावान् । 'वल्मीकाप्रात्प्रभवति धनुःखण्डमासृण्डलस्य' इत्यादौ वल्मीकामोर्ध्वदेशो बहिःपदार्थः । वल्मीकः सात(यो भेदः ?)ो भेदः ।

केचित्तु-धातोः प्रकाशोऽर्थः, पञ्चम्या अधिकरणं, तथा च हिमवति प्रथमप्रकाश इत्यर्थः । भाष्ये तु बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामित्यादिसूत्राणि प्रत्याख्यातानि । तन्मते सर्वत्रावधिः पञ्चम्यर्थः ।

यत्तु दण्डाद्वटः इत्यत्र हेताविति सूत्रेण पञ्चमीति भवानन्दैरुक्तं तत्र । हेतावितिसूत्रेण पञ्चम्यविधानात् । प्रकृते पञ्चमी तु जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण विभाषेति योगविभागेन वा । विशिष्यार्थानुक्तौ संबन्धः सर्वत्रार्थः ।

अध्याहारादिना गम्यमानत्यबन्तार्थस्य कर्मणि अधिकरणे वा पञ्चमी-विधायकेन 'त्यञ्छोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते इत्यादौ पञ्चमी । प्रासादमारुहासने उपविश्येत्यर्थः । एवं स्थिते ल्यपि कर्माधिकरणं वा पञ्चम्यर्थः ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्ताद्धनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इत्यनुशासनेन वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा, कार्तिक्या आप्रहायणी मासे इत्यादौ विभक्तिः । अत्रावधित्वं पञ्चम्यर्थः । वनावधिकयोजनपरिमितदेशवृत्तिर्ग्रामः इति बोधः । प्रथमार्थोऽप्यधिकरणमेवेति केचित् ।

अन्ये तु अव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः । एवं च वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तर-देशवृत्तिर्ग्राम इति बोधमाहुः । वस्तुतस्तु वनसंबन्धियोजनसंबन्धी ग्राम इति बोधः । एवं च पष्ठपवादभूतेयम् । अन्ये ॥ योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः, ततः प्रभृति गते मासे आप्रहायणीति च बोधमाहुः ।

अन्यार्थक आरादितर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतेषां योगे पञ्चमीविधायकेन 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इत्यनुशासनेनान्यो भिन्नः इतरो विलक्षणः अर्थान्तरं वेत्यादौ पञ्चमी । अस्याः पष्ठपवादत्वात्प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । कृष्ण-प्रतियोगिताकभेदवानिति बोधः । नन्वन्यान्यार्थग्रहणे इतरग्रहणं व्यर्थ-मिति चेन्न । विशेषणीभूतभेदार्थकयोगेऽपि विधानार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथान्यार्थस्य भेदवदर्थकत्वेन भेदार्थकयोगे न स्यात् । तथा च घटाद्देदः वैलक्षण्यमर्थान्तरत्वं वा पटस्येति प्रयोगो न स्यात् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थ-

मिति वदतोऽप्ययमेवाशयः । नन्वेवं घटाद्वा घटादेक इति च स्यादिति चेत् । नचो द्योतकत्वेन भेदार्थरत्वाभावान् । घटादेक इत्यादौ त्वशब्दस्यान्यार्थरत्वेनेष्टापत्ते

यत्तु व्युत्पत्तिवादे अन्येतरयो स्वरूपपरत्वमेव, अर्थपरत्व घटादक घटात्स इति च स्यादिति । घटाद्भिन्न घटाद्भिद्यते इत्यादावपादाने पञ्चमी । भिद्धातोर्नान्योन्याभावोऽर्थः । घटाद्भिन्नत्ति पञ्च इति प्रयोगापत्ते भिन्नते इति प्रयोगानापत्तेश्च कर्तरि यगात्मनेपदासम्भवात्, अद्वैत्वादिक्त्वाच्च न श्यन्तसम्भवात् परस्मैपदित्वाच्च अस्मैपदित्वाद्युयोगे फर्मन्तृविश्रया अप्यसम्भवात् इत्युक्तम् । तदवानुमृत्य बैयान्तरणन्यैरप्यन्य इत्यर्थग्रहणमिति भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाद्यायुक्तमित्युक्तम् । तदसमञ्जस भाष्यानुक्तत्वेन सकलव्याख्यातृग्रन्थविरोधेनान्यथाप्रयोगसाधनस्यानुचितत्वान् । नहि सर्व भाष्येण कण्ठरवणैवोच्यते किंतु तदविरोधेन सकलग्रन्थसमतस्य भाष्याभिप्रेतत्वाभिमानान् । नचार्थपरत्वपूर्वोक्तदोषः । घटादेक इत्यादौ त्विष्टापत्तिः । घटात्स इत्यत्र तु तच्छब्दस्यान्यार्थत्वाभावात् । घटाद्भिन्न इत्यादावपादानपञ्चमी चेत्सर्वत्र बुद्धिपरिरूपितापादानसत्त्वात्सूत्रं च व्यर्थम् । सन्धत्वेन विश्रया घटस्य भिन्न इति प्रयोगापत्तिश्च । भिद्धातोः सकर्मकत्वेन भिद्यत इति प्रयोगोपपत्तिश्चेति दिष्टः ।

यत्तु पृथक्त्व गुण नान्योऽन्याभावः । अन्यथा अन्यारादित्वेव सिद्धे पृथग्विनेति पञ्चमीविधानं व्यर्थं स्यादित्युक्तं तार्किकैः । तत्र, पृथग्शब्दस्यान्योन्याभावार्थकत्वेऽपि पञ्चमी-द्वितीया-तृतीयाविधानार्थं सूत्रपाठस्य सार्थक्यान् । तस्मात्पृथक्त्व न गुणः किंतु अन्योन्याभावः । अतः रूप रसात्पृथगित्यादि सगच्छतः । अन्यथा गुणगुणानङ्गीकारात्तदसंगतं स्यात् ।

ऋते कृष्णातोत्पद्यते सुखमित्यात्रात्यन्ताभावः ऋतेऽन्तर्गते । कृष्णप्रतियोगिजात्यन्ताभावप्रयोज्य सुखमर्नृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः । अथवा कृष्णशब्दस्तद्भक्तिपरस्तत्प्रतियोगिनेत्याद्यर्थः । एतच्चोगे ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति द्वितीयापि । ऋतं वातं वृक्षं पतिनं वाताभावान्नृक्षं पतनाश्रय इति बोधः । एव पुरपाराधनमृत इत्यपि । आराधनादित्यत्र वनप्रतियोगिसमीपत्वादृत्त्ववान्वा ग्राम इति बोधः । दुरान्तिकार्थेति पष्ठ्या अनेन वाचः ।

पूर्वो ग्रामादित्यत्र ग्रामावधिकोदयाचलसन्निहितदेशत्ववानिति बोधः ।
चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्यादौ चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुन इति
बोधः । नन्वत्र पूर्वादिशब्दानां देशकालवृत्तित्वेन दिग्वाचकत्वाभावात्क-
थमत्र पञ्चमीति चेन्न । दिशि दृष्ट इति व्युत्पत्त्या संप्रत्यदिग्वृत्तित्वेऽपि
क्षतिविरहात् अत्र व्याख्यानादिग्विशेषे रूढा एव गृह्यन्ते । तेनैन्द्रया-
दियोगे न । केचित्तु शब्दग्रहणाद्गूढयोरेव ग्रहणमित्यूचुः ।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवाऽपरा ममेत्यादिवो गृहावधिकम-
त्संयन्धिकपरत्ववती गङ्गेति बोधः । ममेत्यत्र तु न पञ्चमी, प्रत्यासत्त्या
यस्य यत्रोत्थिताकाङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्ता विभक्तिरिति स्वी-
कारात् । अवयववाचियोगे तु न 'तस्य परमात्रेऽहितम्' इति निर्देशात् ।
तेन पूर्वं कायत्येति सिद्धिः । प्राक्संप्रत्यग्रामादित्यादौ ग्रामावधिकप्राक्स-
त्यग्देशवृत्तित्ववानिति बोधः । नन्वभूत्तरपदत्वात्सङ्गश्च देवदत्त इत्यादौ
दोष इति चेन्न । साहचर्येण दिग्वाचकस्यैव ग्रहणात् । न चैवं व्यर्थं तत्
'पटुपनसर्थप्रत्ययेन' इति पट्टीवाधनार्थत्वान् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाप्रत्ययप-
रिभाषयैव सिद्धौ तत्र प्रत्ययग्रहणं श्रूयमाणप्रत्यय एव यथा स्यादित्ये-
वमर्थम् । एवं चात्र प्रास्यभावेनाभूत्तरपदग्रहणं मास्तु ।

दक्षिणा ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामादित्यादौ ग्रामावधिकदक्षिणा-
दिशीत्यर्थः ।

अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणमिति वार्तिकप्रत्या-
ख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्रप्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्या-
ग्रहायणी मासे इति तेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीविधायकानुमितानुशा-
सनेन भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिरित्यत्र पञ्चमी । आद्यक्ष-
णमारभ्येत्यत्र तु आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थकत्वेन कर्मत्वाद्वितीया ।

अपपग्विधियोगे समासविधानाद्गृहीत्योगे पञ्चम्यनुमानाद्ग्रामाद्गृहि-
रित्यादौ पञ्चमी । अवधित्वरूपसंबन्धः पञ्चम्यर्थः । ग्रामावधिकवहि-
देशे इति बोधः । अपपरी वर्जने आहर्म्यादावचने इत्यनुशासनाभ्यां
विहितकर्मप्रवचनीयसंज्ञकानामेषां योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यनेन
अपहरेः परिहरेः संसारः आ पाटलिपुत्राद्गृही देव इत्यादौ पञ्चमी । ह-
रिप्रतियोगिकवर्जनप्रयोज्यः संसार इति बोधः । पाटलिपुत्रावधिकवृष्टि-
कर्ता देव इति बोधः । अवधित्वरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः ।

‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ इत्यनुशासनविहितकर्मप्रवचनीयसं-
ज्ञकप्रतियोगे ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’ इत्यनेन प्रमुञ्चः कृष्णा-
त्यति, तिलेभ्यः प्रतियच्छति मापानित्यादौ पञ्चमी । प्रतियोगित्वरूपः
संबन्धः पञ्चम्यर्थः । कृष्णप्रतियोगिकसादृश्यवानिति बोधः । तिलग्रहण-
पूर्वकं मापप्रतिदानमिति बोधः । केचित्तु कर्मत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च
तिलकर्मकभावनाजन्योपकारीभूता मापकर्मिणा दानभावेना चैत्रवृत्ति-
रिति बोधं वदन्ति ।

कर्तृवर्जितं यद्वहणं हेतुभूतं ततः पञ्चमीत्यर्थकाद् ‘अकर्तर्यृणे पञ्चमी’
इत्यनुशासनाच्छताद्वद्ध इत्यादौ पञ्चमी । शतहेतुकग्रन्थनकमेति बोधः ।

गुणे हेतावन्मीलित्वा पञ्चमीविधायकात् ‘विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्’
इत्यनुशासनाज्जाड्यात् जाड्येन वा यद्ध इत्यादौ पञ्चमी, जाड्यहेतुकग्र-
न्थनकमेति बोधः । धूमादग्निमान्, नास्ति घटोऽनुपलब्धेरित्यादौ तु
विभाषेतियोगविभागात्पञ्चमी । ‘वाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे’ इति वा-
र्तिकप्रयोगोऽप्यत्र मानम् । धूमहेतुकमग्निमत्त्वज्ञानम्, अनुपलब्धिहेतुकं
घटारित्वाभावज्ञानमिति बोधः ।

‘पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ इत्यनुशासनात्पृथग्राभेण
रामाद्राभं वेत्यादौ पञ्चमी । पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वरूपः संबन्धोऽर्थः ।
पृथक्त्वं च गुण इति तार्किकाः । तत्र चेदमेव ज्ञापकमिति वदन्ति ।
तत्तु प्रागेव दूषितम् । तथाच रामप्रतियोगिकभेदवान् कृष्ण इति
बोधः । तत्प्रतियोगिकपृथक्त्वमिति वा । विनानानाशब्दयोरत्यन्ताभा-
वोऽर्थः । रामप्रतियोगिकात्यन्ताभाव इति बोधः ।

‘स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयानामसत्त्ववाचकानां करणे पष्ठीतृतीयावि-
विधायकात् ‘करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयस्यासत्त्ववचनस्य’ इत्यनु-
शासनेन स्तोत्रेण स्तोकाद्वा मुक्त इत्यादौ तृतीयापञ्चम्यौ । स्तोकादि-
शब्दाः शुक्लादिशब्दवद्वर्गे धर्मिणि च वर्तन्ते । एवं चाद्ये गुणक्रियाव्य-
तिरिक्तजात्याश्रय(?)रूपसत्त्वभिन्नत्वात्पञ्चमीतृतीये स्तोक्करणकमो-
चनकर्मभूत इति बोधः । एवं कृच्छ्रादियोगेऽपि । धर्मस्य करणत्वं तु
स्वाश्रयद्वारा ।

दूरान्तिकार्थयोगे पदान्तराद्विभाषा पष्ठीविधायकात् ‘दूरान्तिकार्थः
पष्ठपन्यतरस्याम्’ इत्यनुशासनाद्वामोत्तरपष्ठीपञ्चम्यौ । तथा दूरान्तिका-

र्थकशब्देभ्यो तृतीयापञ्चमीविधायकात् 'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च'
इत्यनुशासनादूरादूरं दूरेण वेत्यादौ द्वितीयादयः । आद्ये संबन्धः पञ्च-
म्यर्थः । द्वितीये तु प्रातिपदिकार्थमात्रमिति विवेकः । ग्रामसंबन्धि-
दूरदेशवृत्ति गमनमिति बोधः । एवं ग्रामाद्रामस्य वाऽन्तिकादन्तिकम-
न्तिकेन वेत्यादावपि बोधः ।

इति पञ्चमी ।

षष्ठ्यर्थनिर्णयः ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिरूपसंबन्धविवक्षायां
'षष्ठी शेषे' इत्यनेन संबन्धरूपे षष्ठीविधानाद्राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजप-
दोत्तरं षष्ठी । राजनिरूपितसेवकस्वरूपसंबन्धवान्पुरुष इति बोधः ।
संबन्धत्वेन संबन्धः षष्ठ्यर्थः । विशेषरूपेण वाच्यत्वे तु नानार्थतापत्तेः ।
तात्पर्यवशात्तु विशेषबोधः । अत एव संयोगादिसत्त्वे स्वत्वरूपसंबन्धा-
भावे चैत्रस्य नेदं वास इत्युपपद्यते । एवं दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्डस्वामी
नानीयते अपि तु दण्डसंयोगवानेव । न च चित्रगुः पुरुष इत्यत्र
संबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वे सामानाधिकरण्यं न स्यादिति वाच्यम् । संबन्धे-
नाक्षिप्तसंबन्धिना सामानाधिकरण्यसंभवात् । उक्तं च—

संबन्धेनैव संबन्धी प्रत्ययेनोपदिश्यते ।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिः कः श्रुतेः परिकल्पयेत्' इति ।

संबन्धिवादिनस्तु संबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वे आरुण्यादीनां स्ववाक्योपात्त-
द्रव्याभिनिवेश इत्येतत्प्रातिपादकारुण्याधिकरणाद्युच्छेदापत्तिः तस्मात्सं-
बन्धी अर्थः । तथा च विभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योप-
स्थितिर्हेतुः इति लघुभूतः कार्यकारणभावः । संबन्धस्य वाच्यत्वे तु
प्रकृतिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कल्प्यमिति गौरवम् । एकराजकीयसंब-
न्धद्वयामिधाने राज्ञोरित्यापत्तेः । एवं च शेषषष्ठ्याः संबन्धी एवार्थः ।
भूषणादौ 'संबन्धः शक्तिरेव वा' इत्यत्र संबन्धपदं अर्शआद्यजन्तं
बोध्यम् । एवं च विशेषरूपेण षष्ठ्यर्थत्वाभावे स्वत्वं स्वामित्वं वा ...
..... ।

वैयाकरणनव्यैः—“षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य सर्वत्र क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव,
सा च कचिच्छ्रुता कचिदध्याहृता । अत एव हरिणा—

सन्ध कारकेभ्योऽन्य क्रियाकारकपूर्वम् ।

श्रुतायामश्रुताया या क्रियायामभिधीयत ॥

इति क्रियाकारकपूर्वत्वमेव सन्धस्योक्त सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदे-
शाधिकरणकस्थितिः क्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याहूयम् । अत एव पर्वतस्य
वृक्षा इति न, वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसन्धभावात् । सयोगो
हि नाधाराधेयमूलक विपरीत तस्यैव तन्मूलकत्वात्—” इत्युक्तम् । तत्र
मानाभावात् गौरवाच्च । न च हरिकारिका मानम् । तस्या भिन्नार्थत्वात्
तथाहि पष्ठर्थसन्ध कर्म, तस्मिन् तद्वोचिना पष्ठ्यपि त्रिधा । केन-
लसन्धनाधिना, कारकाणामविवक्षापूर्वसन्धनोबिका, कर्तृकर्मादि-
सन्धनोबिका च । तत्र मातु स्मरतीत्यादौ द्वितीया, ओदनस्य पाचन-
इत्यादौ तृतीया, सामीप्ये सर्वे (१), चित्रा गानो यस्येत्यादावाद्या ।
न चात्र विवक्षितव्य भाष्ये गुरोरवत (?) इति न्यासे स्पष्टमेव सामीप्यार्थे
रवन् (?) पदस्याभिधानात् । भवद्भिरपि अस्तभूरित्यादावस्ते समीपेऽन-
न्तर वेति भाष्यव्याख्यानावसरे पष्ठ्यन्तपदघटितशक्ये सामीप्यार्थनोध-
स्वीकृत । स च समीपादिपदाध्याहारण । एव च चित्रा गानो यस्येत्या-
दावपि सामीप्यनोध सति तात्पर्यं तत्रापीष्ट । एतावान्परो भेद —
तव गुरुभूताध्याहारेण बोध इति दुराग्रहः, मम तु पष्ठ्यर्थ इति । तत्र
पष्ठ्या सामीप्यार्थरत्नमेव युक्तम् । अन्यथाऽस्तेरिति पष्ठीश्रवणानन्तरं
सामीप्यार्थशङ्केन न स्यात् । नहि पदाध्याहारेण शङ्का युक्ता पूर्वमेव
वाच्यार्थोपरित्याग निराकाङ्क्षत्वात् । भवद्भिरपि सामीप्याद्यपीत्यादिना
स्वीकृतत्वाच्चेति दिङ् । एव च हरिकारिकाया मातु स्मरतीत्यादौ कर्म-
त्वाद्यविवक्षापूर्वको न सन्ध स उक्त । अत एवान्यपद सार्थक-
मन्यथा सन्ध क्रियापूर्वक इत्येव श्रूयात् । तथा चान्यपद सन्धेना-
न्वेति । एव च कारकेभ्य कारक(द्वारा)क्रियान्वितप्रातिपदिकेभ्य उत्प-
न्नया पष्ठ्याऽन्य सन्ध कारकाविवक्षापूर्वकसन्ध उच्यते इत्येवार्थ-
साधु । एव च पर्वतस्य वृक्षा इत्यपि पर्वतसन्धिवृक्षा इत्यर्थे साध्वेव ।

स च सन्ध जन्यजनकभाव । ग्रामस्य यथा साधारण्यक (?) सस्थ-
ण्डिलरत्नत्वार्थरत्नमादाय कृपादीना ग्रामावयवत्वमादायावयवावयविभा-
वसन्धे ग्रामस्य कूप इत्यादौ पष्ठीति भवद्भिरुक्त, तथा मयाऽपि पापण-
मृद्वक्षादिसमुदायस्य पर्वतपदवाच्यत्वस्वीकारेणावयवावयविभावसन्धो-

ऽपि वक्तुं शक्यः । वृक्षपर्वतयोरित्यादिकं च यत् पर्वतस्य वृक्षा इत्यादिप्रयोगाभावसाधकोपन्यसनं तन्मुधैव आधाराधेयभावस्य संयोगमूलत्वेऽपि तदविवक्षायां पष्ठया दुर्वारत्वात् । अन्यथा ब्रजमवरुणद्वि गामित्यादौ पष्ठयप्राप्तौ तदपवादकाऽकथितं चेति द्वितीया न स्यादिति सर्वोपपन्न एव स्यात् । अस्तु वा भवदुक्त एव हरिकारिकार्थः, तथापि सामीप्यादौ तु बुद्धिपरिकल्पितक्रियाकारकसंबन्धस्य स्वीकारात् तद्वीत्यात्रापि सामीप्यसंबन्धे पर्वतस्य वृक्षा इति वक्तुं शक्यत्वात् । यदपि किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् । संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात् । सांसर्गिकविषयतया तस्याभानात् । संबन्धश्च पष्ठयादिभिरेवोच्यन्ते । संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथा पदागम्यः, संयोगस्तु न कदापि पष्ठयादिभिः तथाविषयतयोच्यते । इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र संबन्धव्यवहारस्तुभयाश्रितस्वरूपसंबन्धधर्मवत्त्वादौणः, अत एव मतुप्सूत्रे वृक्षवान्पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्युपादानं, गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं च पष्ठयुपादानमिति भाष्ये उक्तम् । पष्ठयर्थश्च सांसर्गिकविषयतयैव भासते । अत एव 'पष्ठी शेषे' इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम् । अन्यथा संबन्धे विशेष्यतया विशेषणतया वा द्रूयात् । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः पष्ठयर्थः । स च स्वत्वस्वामित्वसमूहरूपः । अत एव स्वस्वामिभावोऽवयवावयवविभाव आधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेषणविशेष्यभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहार इत्युक्तं तदपि न । संयोगस्य संबन्धत्वे पष्ठयर्थत्वे च बाधकाभावात् । न चोक्तहेतुद्वयेनोक्तं बाधकमिति वाच्यम् । तस्यासंबन्धतत्वात्(?) । तथाहि किं संयोगस्य संबन्धत्वं नास्तीति श्रूये उक्तं पष्ठयर्थत्वं नास्तीति, यद्वा संबन्धपदाभिधेयत्वं नास्ति । नाद्यः संयोगस्य स्वतःपदार्थत्वेऽपि सांसर्गिकविषयतयाऽभानेऽपि संबन्धत्वे बाधकाभावात् । नहि संबन्धस्यापदार्थत्वं सांसर्गिकविषयतयैव वा भानं नियतं येन भवदुक्तं संगच्छेत । अन्यथा राजा स्वामी देवदत्तः स्वमित्यादावपि स्वस्वामिभावस्य पदार्थतया सांसर्गिकविषयतयाऽभानेन च स्वस्वामिभावादीनामपि उक्तीत्या संबन्धत्वं न स्यात् । उभयोस्तुल्यत्वात् । नच—'संबन्धः पष्ठयादिभिरेवोच्यते संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथा पदागम्यः, संयोगस्तु न कदापि

पठ्यादिभिस्तथाविषयतयोच्यते, इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यग्रहारा-
त्'-इत्यादिनोक्तमेव भेदकमिति वाच्यम् । गङ्गायास्तीरं इत्यादौ संयुक्त-
पदाभावेऽपि पष्ठया गङ्गातीरयोः संयोगसंनन्धस्य प्रतीयमानत्वेन भव-
दुक्तभेदकाभावात् । रथस्याश्वाः अन्यस्वामिकृपीताम्वरदण्डादिसंयुक्तेऽपि
पुरूपे पीताम्वरोऽयं दण्डीत्यादिव्यवहाराच्च । संयोगाभावे तु स्वस्वामि-
भावं सत्यपि न तादृशप्रयोगः । भवद्भिरपि, तत्र संनन्धव्यवहारस्तु
उभयाश्रितस्वरूपसंनन्धभर्मवत्त्वाद्गौण इत्यादिना संयोगस्य संनन्ध-
त्वाङ्गीकारात् । तस्य गौणत्वे प्रमाणाभावात् । न च मनुष्ये
वृक्षवान्पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्युपादानमिति भाष्यं मानम् । पर्वताधिकर-
णनो वृक्ष इति विवक्षायाः तस्य सार्थक्यात् । गोमान् देवदत्त
इत्याद्यर्थं पष्ठ्युपादानमित्यत्र तु आदिपदात्पठ्यन्तग्रहणम् । न चान्न
संयोगस्य संनन्धत्वे पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगस्येष्टत्वेऽत्रैव पठ्यन्तप-
दसार्थक्ये गोमान् देवदत्त इति दूरमनुधावन व्यर्थमिति वाच्यम् । अत्रा-
न्यतरोपादानेनापि प्रयोगसिद्धिः, गोमान् देवदत्त इत्यत्र त्वधिकर-
णत्वविवक्षायाः असंभवान्मुख्यपठ्यन्तस्यैवोदाहरणमित्यभिप्रायेण तस्य
सार्थक्यात् । न च भवन्ति पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्तीति स्पष्टमेव
भाष्ये पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगाभावः प्रतिपादित इति वाच्यम् । यदा-
धिकरणत्वेन विवक्षा तदा पष्ठीप्रतिपाद्या न भवन्तीत्येवमभिप्रायक-
त्वात् । एवं च संयोगस्य संनन्धत्वे पष्ठ्यर्थत्वे वा संनन्धपदाभिधेयत्वे वा
भाष्यविरोधरूपदोषाभावात्तदभावं वा फलाभावाच्च दुराग्रहेण संनन्ध-
त्वाभावप्रतिपादनमयुक्तमिति दिक् ।

यदपि संबन्धश्च पष्ठ्यादिभिरेवोच्यते संबन्धपदेनापि सासर्गिक-
विषयतावत्त्वेन नोच्यत इति सर्वथा पदागम्य इति संयोगभेदकफ-
विकायामुक्तं तदपि न, तत्रैवकारव्यावर्त्याभावात् । संनन्धस्य सास-
र्गिकविषयतया भानाभावाभ्युपगमे तस्य पष्ठ्यर्थत्वमेव न स्यात् ।
पष्ठ्यर्थश्च सासर्गिकविषयतयैव भांसत इति भवदभ्युपगमविरुद्धत्वात् ।
यदपि पष्ठ्यर्थः स्वत्वस्वामित्वादिसमूहरूप इत्युक्तं तदपि न गौरवात् ।
न्वत्वादेः पुरुषादावन्वयेन प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिनियमभ-
ङ्गापत्तेरेति दिक् ।

तस्मात्संबन्धत्वेन संनन्धगोपे पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगः साधुरेव ।

तत्र च संबन्धत्वेन सबन्ध प्रकारत्वेन भासते प्रत्ययोपात्तत्वात् । यत्र तु पष्ठी नास्ति नीलोत्पलादौ तत्र ससर्गतयेति विवेकः । न च सयन्धस्य प्रकारत्वेन भानाभ्युपगमे पष्ठी शेष इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम् । पष्ठ्यर्थसंबन्धस्य प्रकारत्वेन भाने तु संनन्धे विशेषणतया विशेष्यतया वा श्रूयादिति वाच्यम् । राजनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेषतासंबन्धस्य प्रकारतया भानाभ्युपगमेऽपि संनन्धे तयोर्विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् । स्वत्वस्वामित्वादिविशेषरूपेण भानं तु सासर्गिकविषयतयैव अत एव भाष्यकारेण राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति स्पष्टीकृतमिति ग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते । प्रकृतमनुसराम —

हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वेन हेतौ द्योत्ये 'पष्ठी हेतुप्रयोगे' इत्यनुशासनेनान्नस्य हेतोर्वसतीत्यत्र पष्ठी । एकाश्रयकोऽन्नहेतुको वास इति बोधः । अन्ननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयो वास इति बोधः । अन्नं हेतुं पश्येत्यत्र हेतुशब्दप्रयोगेऽपि सहद्योत्यत्वाभावान्न पष्ठी ।

सर्वनान्न पूर्वोक्तविषये तृतीयापष्ठीविधायकात् 'सर्वनान्नस्तृतीया च' इत्यनुशासनात्केन हेतुना कस्य हेतोर्वा वसतीत्यादौ तृतीयापष्ठ्यौ । एकाश्रयिका प्रभविषयहेतुका वासत्रियेति बोधः ।

'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायो दर्शनम्' इत्यनुशासनान्ति निमित्तं, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्तायेत्यादौ प्रथमादयः सर्वाः विभक्तयः । प्रायोऽप्रहणादसर्वनान्न प्रथमाद्वितीये न । पूर्वसूत्रद्वयमप्यनेन गतार्थम् ।

दिग्देशकालरूपार्थकप्रत्यययोगे अन्यारादितिष्वभ्यपवादपष्ठीविधायकपष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्यनुशासनेन ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तादित्यादौ पष्ठी, प्रतियोगित्वरूप सबन्ध पष्ठ्यर्थः । एव च विन्ध्यादक्षिणतः इत्यादिप्रयोगा ग्रामादिका एव ।

एनबन्तेन योगे पष्ठ्यपवादद्वितीयाविधायकेन 'एनपा द्वितीया' इत्यनेन वन्तरेण ग्राममित्यादौ द्वितीया । अत्रैतपेति श्रोतृविभक्तौ । तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यत्र तूत्तरेणेति तोरणेनेत्यनेन समानाधिकरण तृतीयान्तं नत्वेनवन्त तथा च नास्य प्रवृत्तिः ।

दूरान्तिरार्थैर्योगे पृष्ठीपञ्चमीविधायसादूरान्तिरार्थं पष्ठयन्यतर-
स्यामित्यनुशासनाद्वामस्य ग्रामाद्वा दूरमन्तिक वेत्यत्र पृष्ठीपञ्चम्या ।
प्रतियोगित्वसम्बन्धो विभक्त्यर्थः ।

व्यवहृणोऽरितिसूत्रपरामर्शितच्छब्दवलेन दूतार्थस्य त्रयविनयरूप-
वह्वारार्थस्य च दिव कर्मणि कर्मत्वेन विवक्षितं पृष्ठीविधायकात् 'न्यि-
स्तदर्थस्य' इत्यनुशासनाच्छतस्य दीयतीत्यादौ पृष्ठी । शतकर्मिणा व्रीडा-
व्यहारो वा दवदत्तकर्तृक इति बोधः । सोपसर्गे ॥ विभापोपसर्गे इत्यनेन
विरूपाच्छतस्य शतं वा प्रतिदीयतीत्यादौ पृष्ठी । बोधः पूर्ववत् ।

देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेप्यश्रुवो कर्मणो हविर्विशेषस्य वाच-
कान् पृष्ठीविधायकान् 'प्रेप्यश्रुवो हविषो देवतासंप्रदाने' इत्यनुशासना-
दग्नये छागस्य हविषोऽनुश्रूहि प्रेप्य वत्यत्र कर्मत्वं पृष्ठी । छागाव-
यग्रीभूतजपासत्रन्धिहर्निर्भूतमेक कर्मकं त्रैप इति वाचः । प्रस्थितत्वेन
विशेषणत्वं तु प्रस्थितं प्रतिषेध इति वार्तिकेन पृष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव
इहामिन्ध्या छागस्य हविषो मेदु प्रस्थितं प्रेष्येति प्रयोगः ।

कृत्योगे कर्तृकर्मणो पृष्ठीविधायकात् 'कर्तृकर्मणो कृति' इत्यनुशा-
सनात्कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता कृष्णः, इत्यत्र पृष्ठी । कृष्णकर्तृका
कृतिः । जगत्कर्मककृत्याश्रयाभिन्नं कृष्ण इति बोधः । स्तोत्रं पाक-
इत्यत्र तु न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थकर्मण्येव तत्प्रवृत्तेः । सूत्रे कृद्गहणा-
दाश्रिफो भूमिं देवदत्तं, देवदत्तेन शत्योऽथ इत्यादौ तद्धितस्य ये
कर्तृकर्मणी तत्र न । कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि भावे क्षान्तन पूर्वशब्दस्य
समासे, इतौ, पश्चात्कटेन सम्बन्धे कृन्मात्रयोगाभावात्तलोकेति निष-
धाद्वा पष्ठयभागे द्वितीया । एवमोदनं पाचयत्तम इत्यत्रापि । अन्ये तु
ओदनस्य पाचकतम इति पृष्ठी भवत्येव । कृद्गहणेन तद्धितार्थं प्रति
गुणीभूतत्रियाया ये कर्तृकर्मणी तत्रैव व्यावर्तनादित्याहुः । नच धायैरा-
मोदमिति भट्टिप्रयागोऽनुपपन्नः । अनित्यमिदं तदहमिति द्वितीयान्त-
तच्छब्दप्रयोगात् । ननु समस्तमेवास्तु इति चेत् । 'तत्र तस्येव' इत्यत्र
योगविभागेन तत्रैव तस्य अहमित्येवरूपेणैव सिद्धे तच्छब्दोपादानेन
समासाभावरोधनात् । ननु भिदर्थ्यन्ताण्युलि भेदिका देवदत्तस्य काष्ठा-
नामित्यादौ पाचयत्योदनं दवदत्तेन यद्गदत्त इत्यादाविव मुख्यत्वात्प्रया-
जञ्चतृवाचकादेव पृष्ठी स्यादिति चेत् । वैपम्यात् । तथाहि तत्रैवेन

लकारेण कर्तृद्वयबोधासंभवादुक्तन्यायः प्रवर्तते । प्रकृते तु ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादिवदुपपत्तिः । नेताश्वस्य मृगस्य सुग्नं वेत्यत्र गुणकर्मणि पष्ठीविकल्प इष्यते । मृगसंवन्यश्वकर्मकनयन-कर्तेति बोधः ।

उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति सत्र कर्मण्येव पष्ठीनियामकादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनुशासनादाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र कर्मण्येव पष्ठी । अगो-कर्तृको गोकर्मको दोह आश्चर्य इति बोधः । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नि-माभावाद्भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगत इत्यादावुभयत्रापि पष्ठी । द्रुक्कर्तृका जगत्कर्मिका भेदनक्रियेति भेदितुमिच्छा चेति बोधः । मुदा सीयुटो बाधा नेत्यत्र तु करणे तृतीया ।

अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययकर्तरि पष्ठीविकल्पविधायकेन ' शेषे वि-मापा ' इत्यनुशासनेन विचित्रा जगतः कृतिर्हरहरिणा वेत्यत्र कर्तरि पष्ठीविकल्पः । हरिकर्तृका जगत्कर्मिका क्रिया विचित्रेति बोधः । शब्दानामनुशासनाचार्येणाचार्यस्य चेति प्रयोगानुरोधात्सामान्यमेव शेषशब्दार्थः । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकं विविच्याऽसाधुभ्यः प्रविभज्य रोधनसाधनमिति बोधः ।

वर्तमानार्थकत्तप्रत्यययोगे पष्ठीविधायकात् ' त्तस्य च वर्तमाने ' इत्यनुशासनाद्राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेत्यत्र कर्तरि पष्ठी । राजकर्तृक-वर्तमानेच्छाज्ञानपूजाश्रय इति बोधः । गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । एवं राज्ञां मतं, ' नपुंसके भावे क्तः ' इत्यत्रापि । पूजितो यः सु-रासुरैरित्यादौ भूते क्तः न तु वर्तमाने, तेन तृतीया सत्रोपपद्यते । छा-त्रस्य हसितमित्यत्र शेषत्वविवक्षया पष्ठी, कर्तृत्वविवक्षायां ॥ तृतीयैव ।

' क्तोऽधिकरणे च घ्राव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ' इत्यनेन विहितस्य क्तस्य योगे पष्ठीविधायकादधिकरणवाचिनश्चेत्यनुशासनादिदमेपामासि-नं गतं मुक्तं वेत्यत्र पष्ठी, एतत्कर्तृकमासनं गमनं भोजनमिति बोधः । अत्रो-भयप्राप्तौ कर्मणीतिनियमाभावादिदमेपां मुक्तमोदनस्येत्युभयत्रापि पष्ठी । ओदनकर्मकमेतत्कर्तृकं भोजनमिति बोधः ।

लघुदेशः उः उक्कः अव्ययं निष्ठा खल्यस्तृनैतेयंगि कर्तृकर्मणोरित्या-दिप्राप्तपष्ठीनिषेधविधायकेन ' न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यस्तृनामित्यनुशास-

नेन पृथीनिपेधात्तुर्वाणं सृष्टिं हरिरित्यादौ द्वितीया, सृष्टिकर्मकत्रिया-
श्रयाभिन्नो हरिरिति बोधः । हरिं दिष्टमुरलंकरिष्णुरित्यादौ हरिकर्म-
कदर्शनेच्छायाम् तत्कर्मकालकरणकर्ता वेति बोधः । दैत्यान्धातुको हरि-
रित्यादौ दैत्यकर्मकहननकर्त्रभिन्नो हरिरिति बोधः । कमेरनिपेधः इत्य-
नेन निपेधाभावाप्रोक्षणात्स्मया कामुक इत्यत्र पृथी । लक्ष्मीविषयवेच्छा-
घानिति बोधः । जगत्सृष्ट्या सुरा कर्तुमिष्यत्र जगत्सर्जनोत्तरकालिका सुख-
त्रियेति बोधः । दैत्यान्हतवानित्यत्र दैत्यकर्मकभूतहननाश्रय इति बोधः ।
विष्णुना हता दैत्या इत्यत्र विष्णुकर्तृकहननकर्माभिन्ना, दैत्या इति
बोधः । ईषत्स्वर प्रपञ्चो हरिणेत्यत्र हरिकर्तृक प्रपञ्चकर्मकभीष-करण-
मिति बोधः । सोमं पयमान आत्मान मण्डयमान, कर्ता लोकान्वेदमयी
यन् इत्यादौ तृप्तिप्रत्याहारग्रहणान्निपेधः, बोधः प्राग्वत् ।

अतृप्त्ययान्तद्विधाधातुयोगे विरूपेण पृथीविधायकात् ' द्विपः अ-
तुर्धा ' इत्यनुशासनान्मुगस्य सुरः वा द्विपन्नित्यादौ पृथी । सुरकर्मकद्वेष-
कर्तेति बोधः ।

अग्निपत्यस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्धेनेनश्च योगे पृथीनिपेधविधा-
यकादेकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यनुशासनात्सतः पालकोऽवतरति तत्र
गामी शत दायीत्यादौ न पृथी, मत्कर्मकभविष्यत्पालनकर्तेति बोधः ।
निपेधस्तु कर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकगोष्ठे पृथ्या असाधुत्वबोधकः, सन्धत्वेन
बोधे तु साधुत्वमेव ।

कृत्याना योगे कर्तरि पृथीनिरूपविधायकात् ' कृत्याना कर्तरि
वा ' इत्यनुशासनान्मया मम वा से-यो हरिरित्यादौ पृथीविरूपः ।
मत्कर्तृकसेवनकर्माभिन्नो हरिरिति बोधः ।

तुलोपमाशब्दभिन्नैः पदान्तरनिरपेक्षैः तुल्यार्थकैर्योगे सन्धसामान्य-
पृथ्या प्राप्तया पाक्षिकतृतीयाविधायकात् ' तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया-
यान्यतरस्याम् ' इत्यनुशासनात्तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन
त्यत्र पाक्षिकी तृतीया । कृष्णप्रतियोगिन्सादृश्यवानिति बोधः । गौरि-
व गणय इत्यत्र पदान्तरसापेक्षत्वेनेनादीनां तुल्यार्थत्वात्पृथी न ।

आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः तदर्थकैर्योगे आशिषि शोषे पाक्षिक-
चतुर्थीविधायकात् ' चतुर्थी चाग्निप्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः

इत्यनुशासनादायुष्यं चिरंजीवितं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शमर्थः
प्रयोजनं हितं पथ्यं कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयादित्यादौ चतुर्थी पष्ठी च ।
अनाशिपि हितयोगे शेषेष्वर्थां वाधित्वा चतुर्थीविधायकेन 'हितयोगेच'
इत्यनेन चतुर्थ्येव भवति, देवदत्ताय हितमिति ॥

इति पष्ठी ।

सप्तम्यर्थनिर्णयः ।

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः औपश्लेषिकवैपयिकाभिर्व्यापकरूपा-
धारकारकस्याधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तम्यधिकरणे चेत्य-
नेन कटे आस्ते स्थात्यां पचतीत्यादौ यत्किंचिदव्ययवावच्छेदेनाधारस्या-
धेयेन व्याप्तिरूपोपश्लेषाधिकरणे सप्तमी । कटाधिकरणिकैर्कर्तृकासनक्ति-
येति बोधः । स्थात्यधिकरणिकैर्कर्तृका पचिक्रिया । चैत्रतण्डुलादिपद-
समभिव्याहारे तु एकचैत्राभिन्नकर्तृका तण्डुलकर्मिकेति विशेषः । विषयता-
संबन्धेनावच्छिन्नाधिकरणस्य तु मोक्षे इच्छास्तीति । मोक्षविषयकेच्छा-
कर्तृका सत्तेति बोधः । अत्र धात्वर्थं प्रति मोक्षस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्ययोपा-
त्तसिद्धेच्छाद्वारास्तिक्रियायामन्वयस्य विवक्षितत्वेन सप्तमी । धात्वर्थं
प्रत्यन्वयविवक्षायां तु कर्मत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठयेव । मोक्षे इच्छा-
स्तीतिवन्मोक्षे इच्छतीति न प्रयोगः । उपमानेऽस्तिक्रियानिरूपितकर्तृ-
द्वाराधिकरणत्वबहुपमेये तदभावेनेच्छतिनिरूपितकर्मत्वाद् द्वितीयैव ।

परं तु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वय एव, कटाधिकरणकचैत्रकर्तृकमास-
नमित्यादिरीत्या बोधः । अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ सामर्थ्या-
त्समासः । अक्षविषयकप्रावीण्यवानिति बोधानुभवात् । यत्तु 'एवं चात्रा-
न्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यामिति कैयटादयश्चिन्त्याः' इत्याहुर्वैयाकरण-
व्यास्तत्रेयं चिन्ता-अन्तर्भूता या शौण्डपदार्थप्रावीण्यरूपा क्रियेति सर्वानु-
भूत एवार्थः कैयटेनोक्त इति न वैलक्षण्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन वृत्तिमद्रू-
पाभिर्व्यापकाधिकरणे सर्वस्मिन्नात्माऽस्तीत्यादौ । ननु खे शकुन्त्य
आत्मे त्रिष्टन्तीत्यतदुक्तित्वेति अधिकरणभ्रम्यत्वाय सप्तमीति चेत् ।
अत्र केचित् । आतपपदस्मृततत्संबन्धिनि लक्षणया तत्संयुक्ते गृहे इत्यर्थः ।
आकाशशब्देन गमनप्रतिबन्धकभूप्रदेशानवल्लिन्नप्रदेशो लक्ष्यते । सप्तम्या
च अवच्छेदकत्वं, धातुना निराधारगमनम् । तथा चोक्तविधभूप्रदेशानव-

च्छिन्नप्रदेशावच्छिन्ननिराधारगमनानुकूला कृतिः पश्चिनिष्ठेत्याहुः ।
वैयाकरणनव्या अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगसमवायैतद्विन्नसंबन्धेन
यदधिकरणं तद्वैषयिकं तत्रैव सप्तमीत्याहुः ।

यस्तुतस्तु मृगतृष्णाभिसि स्नात इत्यादाविवागेपितोपश्लेषाधिकरणे
सप्तमी । इको यणचित्यादावौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति-
सूत्रस्थभाष्यमेवं संगच्छते । अन्यथा द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादु-
णयोर्मुख्योपश्लेषाभावाद्भाष्यमसंगतं स्यात् ।

इन्द्रप्रकृतिक्तान्तकर्मणि सप्तमीविधायकान् 'तस्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
संरयानम्' इत्यनुशासनादधीती व्याकरणे इत्यादौ सप्तमी, व्याकरणकर्म-
काध्ययनकर्तृति बोधः । अत्र कृतपूर्वाच्चिदावे चः अतीतमनेनेतीप्रादिभ्य-
श्चेतीति । मासमधीनी व्याकरणे इत्यादौ लक्ष्यानुरोधात्कालादिकर्मणि
नेदं प्रवर्तते । कचित्त्विष्टापत्तिमाहुः ।

पष्ठपवादसप्तमीविधायकेन 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इत्यनुशासनेन
साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले इत्यादौ सप्तमी, मातृसंबन्धि-
..... । भृत्या-
भिन्नः शुभकर्मशानिति बोधे साधुशब्दस्य भृत्येन संबन्धाद्राजपदोत्तरं
पठ्यी । भृत्यपदान्तत्तत्संबन्धी नकतरङ्गेन प्रथमा या वा (१) ।

धातुसमभिध्याहृतपदार्थनिष्ठफलेच्छानुकूलेच्छाविषयरूपनिमित्तस्य
कर्मणा संयोगसमवायात्कृतसंबन्धे तादृशनिमित्तवाचकात्सप्तमीविधाय-
कात् 'निमित्तात्कर्मयोगे' इत्यनुशासनात्—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुश्वरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः ॥

इत्यादौ सप्तमी । द्वीपिनिष्ठप्राणवियोगेच्छानुकूलेच्छाविषयचर्महे-
तुका तदर्थ्या वा क्रियेति बोधः । हेतुतृतीयायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्च बाधि-
केयम् 'मुक्ताफलायकरणं रघुवीर हन्ति' इत्यादौ क्रियार्थोपपदे-
ति चतुर्थी । योगाभावे तु वेतनेन धान्यं लुनाति वेतनाय वेति प्रयोगः ।
वेतनहेतुकं तदर्थ्यं वा धान्यकर्मकं लवनमिति बोधः ।

कर्तृकर्मणोः स्वनिष्ठक्रियाद्वारकेतरकर्तृकर्मनिष्ठक्रियालक्षकत्वे विव-
क्षिते लक्षककर्तृकर्मवाचकात्सप्तमीविधायकात् 'यस्य च भावेन भावल-

क्षणम् ' इत्यनुशासनाद्गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ कर्मणि ब्राह्मणेष्व-
धीयानेषु इत्यादौ कर्तरि सप्तमी । वर्तमानदोहनकर्माभूतगोनिष्ठज्ञापक-
तानिरूपितज्ञाप्यतावद्भ्रमनाश्रय इति बोधः । वर्तमानाध्ययनकर्तृभूत-
ब्राह्मणनिष्ठज्ञापकतेत्यादिपूर्ववत् । दुग्धास्वित्यत्र वर्तमानध्वंसप्रतियो-
गिदोहनकर्माभूतेत्यादि प्राग्वत् । धोक्ष्यमाणास्वित्यत्र विद्यमानप्रागभा-
वप्रतियोगिदोहनकर्माभूतेत्यादिप्राग्वत् । यत्र च लक्ष्यलक्ष्यणभावो
न विवक्षितस्तत्र गावो दुह्यन्ते चैत्रो गत इत्येव प्रयोगः । विवाहे
नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते इत्यधिकरणे
सप्तमी । राहूपरागे स्नायादित्यादौ राहूपरागादिपदेन तदाश्रयः काल
लक्ष्यते । गवां दोहे गत इत्यादौ निमित्तसप्तमीति व्यवहारोऽपि
अधिकरणसप्तमीमादायैव । ननु निमित्ते सप्तमीविधानं नास्तीति (?)
शयानेन चैत्रेण भुक्तमित्यत्र न, एककर्तृकत्वान् ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे शयनभोजनक्रिययोः समानकालीनत्वेऽपि तत्र
लक्ष्यप्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनक्रियाया
बोध्यतेऽतो न सप्तमी, अन्यतस्तदनभिधान एव सप्तमीविधानादित्युक्तं
तत्र, गोषु दुह्यमानास्वित्यादिमुख्योदाहरणस्य भवद्रीत्या भेदाभावात् ।

क्रियार्हाणां क्रियाकर्तृत्वे विवक्षिते तथा क्रियानर्हाणां तदभावे
विवक्षते तथा क्रियार्हाणां तदभावे क्रियानर्हाणां तस्मिन्विवक्षिते सति
सप्तमीविधायकात् ' अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च '
इत्यनुशासनेन सत्सु तरसु असन्त आसते असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति,
इत्यत्र कर्तृसमर्पकात्सप्तमी । इह प्रथमवाक्यद्वये औचित्यं व्यङ्ग्यं,
सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति इह तद्वये-
ऽनौचित्यं व्यङ्ग्यम् । औचित्यानौचित्यरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसंबन्धे
सप्तमी । अत एव न यस्य च भावेनेत्यनेन गतार्थता । अन्ये तु व्यर्थ-
मिदमित्याहुः । कैयटादयस्तु लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामिदमित्याहुः ।

पृष्ठी चानादरे इत्यनेन अनादराधिक्ये भावलक्षणे पृष्ठीसप्तम्यौ ।
रुदाते रुदतो वा प्राञ्जाजीदित्यत्र अनादराविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः ।
वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-स्वोत्तरकालिकत्वाभ्याम् । रोदनतृपुत्रा-
दिज्ञाप्यमनादराविशिष्टं व्रजनमिति बोधः ॥ स्वामीधराधिपति-
दायादसाक्षिप्रतिभूपसूतैश्च इत्यनुशासनाद्गवां गोषु वा स्वामीत्यादौ

पट्टीसप्तम्यौ । निरूपकतारूपः संग्रन्धो विभक्त्यर्थः । तथा च गोनिष्ठ-
स्वत्वनिरूपितस्वामित्ववानिति बोधः । गवां गोषु वा प्रसूतः गा एवानु-
भवितुं जात इत्यर्थः । गवा गोषु वा दायाद इत्यत्र गोसंग्रन्धिदायक-
र्मकादानकर्तेति बोधः । दायमादत्तेऽसौ दायादः विभक्त्यर्थस्य समुदाय-
संग्रन्धेऽप्यत्रयवेन दायेनापि संग्रन्धः । तथा च गवाद्यात्मकस्याग्रम्या-
दातेत्यर्थः । गवामश्वेषु च स्वामीति न प्रयोगः । उभयत्र समानविभक्ति-
कत्वनियमात् कृत्वेति सूत्रे भाष्ये तथैव स्पष्टत्वान् ।

तदेकस्यापारतया सेवायामायुक्तकुशलपदयोर्योगे पट्टीसप्तमीविधाय-
कात् 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्' इत्यनुशासनादायुक्तः कुशलोवा
हरिपूजने हरिपूजनस्य वेत्यादौ पट्टीसप्तम्यौ । हरिपूजनविषयकतात्पर्य-
वानिति बोधः । कौशलवानिति वा । विषयसप्तम्या प्राप्त्यायां वचनम् ।

पदोपात्तजातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करण निर्धारण, प्रतियोगिताव-
च्छेदकमनुप्यत्वगोत्वादेर्निर्धारणविषयीभूते ब्राह्मणादौ सत्त्वे प्रतियो-
गितावच्छेदकमनुप्यत्वादिबिदिशिष्टवाचकात्पट्टीसप्तमीविधायकात् 'यतश्च
निर्धारणम्' इत्यनुशासनाज्ज्ञाना नृषु वा द्विज श्रेष्ठ, गवा गोषु वा
कुण्डा बहुक्षीरा, गच्छता गच्छत्सु वा धावन् शीघ्र, अमीषा छात्राणा
देवदत्तः पटुरित्यादौ पट्टीसप्तम्यौ । अत्र निर्धारणं विभक्त्यर्थः । तथा
च श्रेष्ठाभिन्न. नरप्रतियोगिकनिर्धारणविषयो ब्राह्मण इति बोधः ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । नरस्य क्षत्रियः शूर इति स्यादिति चेदत्र रे-
चित्—एकवचनभिन्नयोरेव पट्टीसप्तम्योरुत्तर्निर्धारणबोधकत्वव्युत्पत्ति-
स्वीकारः । अन्ये तु व्यक्तिपक्षे तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारेऽपि जातिपक्षे
तादृशप्रयोगे क्षत्पभावात् । अत एव 'द्रव्यः सामासिकस्य च' इति
गीता संगच्छते । मिदचोऽन्त्यात्परः इति सौत्रप्रयोगश्च संगच्छते ।
भवदुत्तरीत्या त्वनयोरसाधुता युक्ता । ननु नराणां मध्ये क्षत्रिय
शूरतम इत्यत्र मध्यशब्देनैव निर्धारणस्योक्तत्वान् पट्टी न स्यात् इति
चेन् सत्यं, नेय निर्धारणपट्टी किं तु मध्यशब्दयोगे संग्रन्धसामान्ये
पट्टी, सप्तमी त्वत्रासाधुरेवेति केचित् । अन्ये तु निर्धारणवाचिनो मध्ये
इत्यव्ययस्य तदर्थकपट्ट्या सह संभेदे हे चैत्रत्यादाविवान्यतरवैयर्थ्यम् ।
एवं च नरेषु मध्ये इत्यपि साध्येव । ननु द्रव्येषु घटो गन्धवानित्यपि
स्यादिति चेन्न । प्रकृत्युपात्तद्रव्यैकदेशपृथिव्यैकदेशत्वान् । इह च

साक्षात्तदेकदेशग्रहणात् । यद्वा विशेष्येतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं, तथा च क्षत्रियान्यनरत्वावल्लिन्नवृत्तिभेदप्रतियोगिगूतमाभिन्नः क्षत्रिय इति बोधः ।

निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकमनुष्यत्वगोत्वादेर्निर्धारणविषयीभूते ग-क्षसादावसत्वरूपेऽत्यन्तभेदे पञ्चमीविधायकेन 'पञ्चमीविभक्ते' इत्यनुशासनेन माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतरा इत्यत्र पञ्चमी, पाटलिपुत्रका-बधिकनिर्धारणविषया माधुरा आढ्यतरा इति बोधः । अन्ये तु पाटलिपुत्रधनाधिकधनवन्तो माधुराः । एवं वैश्यगौर्याधिकगौर्यवन्तः क्षत्रिया इत्यादि बोधमाहुः ।

प्रतिपर्यनूनां प्रयोगाभावे साधुनिपुणयोर्योगेऽर्चायां गम्यमानायां संश्रन्धे सप्तमीविधायकात् 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इत्यनुशासनान्मातरि साधुनिपुणो वेत्यत्र सप्तमी । मातृसंश्रन्धिपूजनविषयककौशल्यवानिति बोधः ।

प्ररूपेण सितः शुक्ल इति यौगिकार्थातिरिक्तरूढगासक्तवाचकप्रसितोत्सुकाभ्यां योगे विषयसप्तम्यर्थे पाक्षिकतृतीयाविधायकान् 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इत्यनुशासनात् प्रसित उत्सको वा हरिणा हर्गै वेत्यादौ तृतीयासप्तम्यौ । हरिविषयकसत्क्रियावानिति बोधः ।

नक्षत्रवाचिप्रकृतेः 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्प्रत्यये तस्य 'लुबधिशेषे' इति लुपि कृते नक्षत्रयुक्तकालप्रतिपादकादधिकरणसप्तमीतृतीयाविधायकात् 'नक्षत्रे च लुपि' इत्यनुशासनात् 'मूलेनावाहयेदेवीं श्रवणेन विसर्जयेन्' इत्यादावधिकरणे पाक्षिकतृतीयासप्तम्यौ । मूलनक्षत्रका-अधिकरणकं देवीकर्मकमावाहनमिति बोधः ।

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामधिकरणे पाक्षिकसप्तमीपञ्चमीविधायकान् 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' इत्यनुशासनादथ भुक्त्वाऽयं ब्रह्मे ब्रह्माद्वा भोक्ता ब्रह्मस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येदित्यादौ सप्तमीपञ्चम्यौ । स्वानन्तरदेशकालवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः । तेनैतद्विषयाधिकरणकभोजनोत्तरकालिक्रमेनदिवसानन्तरब्रह्मानन्तरवर्तियद्भोजनं तदाश्रय इत्यर्थः । एतद्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकं व्यधनमिति बोधः ।

अधिकशब्दयोगेऽस्मान्मन्द इत्यादाविव 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेन

पञ्चम्यामेव प्राप्तायां 'तदस्मिन्नधिम्' इति, 'यस्मादधिम्' इति च निर्देशात्सप्तमी पञ्चमी चेप्यते । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिरित्यादौ प्रतियोगित्वरूपः संज्ञो विभक्त्यर्थः । लोऽप्रतियोगिनाधिस्यद्भिन्नो हरिरिति बोधः ।

आधिस्यप्रतियोगिनि ऐश्वर्यप्रतियोगिन्यनुयोगिनि च कर्मप्रवचनी-
ययोगे सप्तमीविधायकात् 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी'
इत्यनुशासनादुपपराधे हरेर्गुणा, अधि रामे भूः, अधि भुवि रामः, इत्या-
दौ सप्तमी । प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपः संज्ञो विभक्त्यर्थः । परार्थप्र-
तियोगिनाधिस्यद्भिन्ना हरिसंज्ञिगुणा, रामप्रतियोगिकत्वाश्रया
भूः, भूवृत्तित्वप्रतियोगी रामः इति बोधः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोविन्दमहात्मजरघु-
नाथमहत्सुतर्थाकृष्णमहद्विरचितो लघुविभ-
क्त्यर्थनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

शाब्दबोधप्रकाशिका १२.

सेविता सर्वगीर्वाणैः सेवकाभीष्टदायिनी ।

भव्याय भवता नित्य भगताद्भवभामिनी ॥ १ ॥

नत्वा शिवपदं रामकिशोरेण विरच्यते ।

सुबोधाऽबुधबोधार्थं शाब्दबोधप्रकाशिका ॥ २ ॥

शाब्दबोधे तु सर्वत्र क्रियामुख्यविशेष्यता ।

दोषग्रस्ताऽप्रमाणा च प्रथमान्तार्थमुरयता ॥ १ ॥

चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाभिन्नाश्रयनिष्ठसयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृ-
को वर्तमानकालवृत्तिर्व्यापार इत्याद्याकारकं क्रियामुख्यविशेष्यक
सत्रं शाब्दबोधः ।

ननु ग्रामनिष्ठसयोगानुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकालविमाश्रय इत्याद्या-
कारको नैयायिकाभ्युपगतं प्रथमान्तार्थमुरयविशेष्यक एव शाब्दबोध
हुतो नाङ्गीक्रियत, इत्याह—दोषग्रस्तंति । शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्य-
विशेष्यकत्वे पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनस्य दर्शनकर्मत्वं नोपपद्यत ।
■ च तत्र प्रथमान्तार्थस्य मृगस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वं, त्वमित्यध्याहृत-
प्रथमान्तपदार्थस्य तु मुख्यविशेष्यत्वमिति वाच्यम् । मृगकर्तृकोत्कटधा-
वनक्रियाविशेष्यस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
किञ्च धावनक्रियाविशिष्टमृगस्य दृशिक्रियाकर्मत्वे विवक्षितलाभेऽपि
मृगपदाद्वितीयापत्तिर्दुर्बारा । धावनक्रियायास्तत्कर्मत्वे तु न द्वितीयाप-
त्तिः । धातुतिङन्तयोः प्रातिपदिकत्वाभावात् । कर्मत्वं तु ससर्गतया
भासत । न च शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुरयविशेष्यकत्वपक्षेऽपि धाव-
नक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य दृशिक्रियायाः कर्मतामबन्धेनान्वयान्न मृगप-
दाद्वितीयापत्तिः, प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन कर्मत्वादिविवक्षायामेव
द्वितीयादिविधानात्, अत एवार्थो नम इत्यादावर्थादिपदार्थस्य नम-
पदार्थत्यागे कर्मतासबन्धेनान्वयादर्थादिपदात्ययमैवेति वाच्यम् । नि-
पातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थेऽभेदातिरिक्तसबन्धेन साक्षादन्व-
यस्याव्युत्पन्नत्वान् । अन्यथा चैत्रो ग्रामो गच्छति, चैत्रस्तण्डुलं पचती-
त्यादिरपि प्रयोग आपद्यत । अत्रापि ग्रामतण्डुलादेर्गमनपचनादौ कर्म-

तासंबन्धेनान्वयसंभवात् । नापि—धावनानुसूत्रकृतिविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वं, वाक्यस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावात् द्वितीयापत्तिः, कर्मत्वं तु संसर्गतया भासते—इति वाच्यम् । नीलो घटः पश्यतीत्यादिप्रयोगविरहेण वाक्यार्थस्यापि धात्वर्थे कर्मत्वादिसंसर्गेणान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । " श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः " इति त्वार्थम् । नापि तमित्यध्याहाराददोष इति वाच्यम् । वाक्यभेदापत्तेः ।

ननु भवन्मतेऽपि 'दृश्यन्ते मृगा धावन्ति, मृगी धावति मारय, अश्वो गच्छत्यानय' इत्यादावध्याहारस्यावश्यत्वाद्वाक्यभेदो दुष्परिहरः । किं च तिङर्थविशेष्यतापभातिरिक्तनिपातेतरप्रातिपदिकार्थस्यैव धात्वर्थेऽभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ तिङर्थविशेष्यतापन्नस्य मृगादिपदार्थस्य कर्मतासंबन्धेन दर्शनादिक्रियायामन्वये न किमपि बाधकमिति । एवं पश्य मृगो धावति मारय, अश्वो गच्छत्यानय इत्यादौ सर्वत्रैकवाक्यत्वमभ्युपपद्यत इतिशाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वे न कोऽपि दोष इत्यभिप्रायेणाह—अप्रमाणा चेति । शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं निर्दोषमपि प्रमाणशून्यम् । तस्य क्रियामुल्यविशेष्यकत्वे तु 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति यास्कोक्तं 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इतिरूपभूतस्थभाष्यं च प्रमाणमिति । भावः क्रिया, आख्यातं तिङन्तम् । भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भावः प्रधानमिति निरुक्तभाष्यम् । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वं शाब्दबोधस्य क्रियामुल्यविशेष्यकत्व एवोपपद्यते न तु प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वे । नच पाचकादिकृदन्तवन् पचतीत्याद्याख्यातस्यापि साधनप्रधानत्वमेवास्तु । चैत्रो ग्रामं गच्छति, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ शाब्दबोधस्य च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वमेवास्तु, किमाख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वस्वीकारेणेति वाच्यम् । तथा सति पचन् पठति, पाचको गायति, पचता पठ्यते, पाचकेन गीयते, पक्वता मुज्यते, पचतो धनं, पाचकस्य गृहं, पक्वतो गृहमित्यादिवत् पचति पठति, पचति गायति, पचति पठ्यते, पचति गीयते, अपाक्षी-ऋज्यते, पचति धनं, पचति गृहम् अपाक्षीद्गृहमित्यादीनामपि प्रयोगाणां तत्तदर्थे प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम्—

यथा कृदन्तवाक्येऽस्य साधनस्य क्रियान्तैः ।

संबन्धः स्यात्तथेहापि नाख्याते स कथं भवेत् ॥

पचतो घनमित्येवं तिष्ठापि स्याद्धनान्वय ।

क्रियायास्तु विशेष्यत्वे सर्वमेतददूषणम् ॥ इति

किं च भगवद्भाष्यकारदर्शितयुत्तेरप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्व-
मवगम्यते । तथाहि—कथं ज्ञायते क्रियाप्रधानमारयातं द्रव्यप्रधानं ना-
मेति । यन् क्रिया पृष्ठस्तिङ्गाचष्टे—किं देवदत्तः करोति ? पचतीति ।
द्रव्यं पृष्ठः कृताचष्टे । कतरो देवदत्तः यः कारको हारक इति रूपसूत्रे
भाष्ये उक्तम् । किं देवदत्तः करोतीति द्रव्यं पृष्ठः करोतिश्च क्रियासा-
मान्यवचनं, तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्तते ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिव-
शाच्च क्रियाप्रभावगतिः । गुणद्रव्यविशेषस्यापि प्रभस्य संभवात् । वाय-
वः किं शुष्कं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णः, तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारक-
मिति । द्रव्यं पृष्ठ इति । यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनाप्युत्तरं भवति
नथाऽपि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियायां यः कर्ता स देवदत्त इत्य-
भिधानात् केवलेनाख्यातनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्र-
सङ्गः । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभाव क्रिया नीयते इति
कैयटः । अथाख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वे तदधीते तद्वेदेत्यादिसूत्रविहिता-
णादिप्रत्ययान्तवैयाकरणादिपदस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनाद्यर्थकत्वमेव
स्यान्न तु तदाश्रयार्थकत्वमिति । तथा च सति वैयाकरणं पुरुष इत्यादौ
वैयाकरणादिपदार्थस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनादेराश्रयतासम्बन्धेनैव पु-
पादिपदार्थान्वयो वान्यः । स च न सम्भवति निपातातिरिक्तप्रातिपदिका-
र्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पाकश्चैत्रो व्याकरणा-
ध्ययनं पुरुष इत्यादिरपि प्रयोग आपद्येत । तत्राप्याश्रयतासम्बन्धेन पा-
कव्याकरणाध्ययनादिपदार्थस्य चैत्रपुरुषादावन्वयसंभवादिति चेदुच्यते ।
अधीत इत्यादौ लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधानत्वेऽपि सौत्रे साधनमेव प्रधा-
नत्वेन विवक्षितम् । वैयाकरणादिपदस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनादिकर्त-
र्येव शिष्टैः प्रयुक्तत्वात् । फलानुरोधाच्च कल्पनाया इति । तदधीत इति
सूत्रे शब्देन्दुशेखरकारेणाप्यधीत इत्यादीनां लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधान-
त्वेऽप्यत्र कारकप्रधानतेत्युक्तम् । एतदभिप्रायेणैव तत्र सूत्रे मनोरमा-
कारेणापि द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यादिति व्याख्या-
तम् । तद्वितार्थस्य क्रियात्वाभावेऽप्यलौकिने द्वितीयान्तात्प्रत्ययवि-

धानसामर्थ्यादेव द्वितीया । एवं तत्र भव इत्यादिविषये सप्तम्यादधीति
 शेषरकारः । एवं आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति ।
 किंच शाब्दबोधस्य क्रियामुस्यविशेष्यकृत्वमङ्गीकुर्वतां भवति पचति,
 भवति पक्षयति, भवत्यपाक्षीदित्येतद्विषयकं पचादयः क्रिया भवतिक्रि-
 यायाः कर्त्रो भवन्तीति भूवादिसूत्रभाष्यमप्यनुकूलम् । नहेतद्राप्यशो-
 धितमुक्तस्थलेषु पचादिक्रियाणां भवतिक्रियाकर्तृत्वं शाब्दबोधस्य प्रथमा-
 न्तार्थमुख्यविशेष्यकृत्वमङ्गीकुर्वतां मत उपपद्यते । न च तन्मतेऽपि भवति-
 पचतीत्यादिषु भवतिपदलभ्यस्य भवनकर्तृत्वस्याश्रयतासंशयान्धेन, भवन-
 कर्तृत्वाऽभेदसंशयान्धेन, पचादिक्रियास्त्वन्वयात्पचादिक्रियाणां भवतिक्रिया-
 कर्तृत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तन्मते धात्वर्थविशेष्यतापन्नाख्यातार्थस्य
 प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एवान्वयाद्भावनायाः साधनस्य वा विशेष्यत्वेनान्व-
 ययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इति तेषां सिद्धान्ता-
 द्धात्वर्थविशेष्यताख्यातार्थविशेष्यतापन्नस्य पदार्थान्तरे विशेषणत्वेनान्वय-
 स्यान्नुत्पन्नत्वाद्भवतिपदार्थविशेष्यतापन्नपचादिक्रियाणां तिष्ठर्थेऽन्वयानु-
 पपत्तिश्च । भवति पचतीत्यादिषु प्रतीयमानभवनं भवतेरर्थस्तेन भवति
 पक्षयति भवत्यपाक्षीदित्यत्र भविष्यद्गीतपाकभवनस्य वर्तमानत्वाभा-
 वेऽपि न क्षतिस्तद्वितीतिविषयतायां वर्तमानत्वस्य सत्त्वात् । एतद्राप्य-
 प्रमाणबलतः कालाविवशायामपि कचिल्लद् भवनीत्यप्याहुः । एवं च
 तिष्ठन्तं तिष्ठन्तस्य विशेषणं न भवतीत्यपास्तमुक्तभाष्येण तिष्ठन्तस्य
 विशेषणतायां शोभितत्वात् । वृद्धैरप्युक्तम्-

मुच्यन्तं हि यथानेकं तिष्ठन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिष्ठन्तमप्याहुस्तिष्ठन्तस्य विशेषणम् ॥

इति उक्तभाष्यव्याख्याने कैयटोपाध्यायेनाप्युक्तम् । नन्वन्यत्रोक्तं नि-
 ष्ठमिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति, नहि भवति पचतिपठ-
 तीति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते । अत्राहुः, कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यात-
 क्रियया संवध्यत एव । भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति । करणा-
 दिभावेन तु न संवध्यते तथा प्रयोगादर्शनादिति । अन्यत्र सार्वधातुके
 यगित्येतत्सूत्रभाष्ये । समवायं संवन्धं न गच्छति न प्राप्नोति । आका-
 ङ्क्षाविरहात् क्रियान्तरस्य विशेषणं न भवतीत्यर्थः । पचति पठतीति सामा-
 नाधिकरण्यसंवन्धेनान्वयाभिप्रायेण । कर्तृकर्मभावेनेति । आख्यातक्रि-

यायाः कर्तृकर्मभावेन क्रियान्तरेणान्वयं प्रत्याकाङ्क्षा स्वीक्रियते, पला-
नुरोधेन तस्याः कल्पनीयत्वादित्याशयः । ननु क्रियायाः साध्यरूपत्वात्कथं
क्रियान्तरं प्रति तस्याः कर्तृकर्मभावः सिद्धं हि कारकं भवतीति नाश-
ङ्कनीयम्, एकं प्रति साध्यस्याप्यर्थस्यापरं प्रति साधनत्वसंभवात् ।

सार्धभातुके यगितिमूत्रे क्रिया क्रियासमग्रायं न गच्छति पचति
पठतीत्येतद्वाध्यध्याचक्षणेन कैयटोपाध्यायेनाप्येवमुक्ते तदर्थप्रतिपा-
दिका हरिकारिकाऽपि दर्शिता तथाहि—क्रिया क्रिययेति । ननु
भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति कर्तृकर्मभावेन क्रिया क्रियया
संरन्ध्रत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समग्रायं न गच्छतीति
निराक्षिप्तम् । ननु साध्यत्वादिक्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्तृकर्मभावः
विषयभेददेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंरन्ध्रसंभवादौष । तदुक्तं
हरिणा—

यत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।

तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते ॥ इति ।

भवति पचतीति एकरतृककर्तमानशालट्टित्तिपाककर्तृकभवनमित्यन्व-
यनोऽयं । पश्य मृगो धावतीति मृगाभिन्नैकरतृककर्तमानशालट्टित्तिधावन-
कर्मकं मदिच्छाविषयभूतं त्वत्कर्तृकं दर्शनमित्यन्वयजोषः । करणादीति ।
एतेन तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वाभ्युपगमे पुत्रजन्मता पिता हृष्यति,
तन्तुसंयोगात्पटो जायते इत्यादिवन् पुत्रो जायते पिता हृष्यति, तन्तवः
संयुज्यन्ते पटो जायते, इत्यादेरप्येकगकयत्वमापद्येत, अत्रापि करणत्वादि-
संरन्ध्रेण तिङन्तार्थस्यापरतिङन्तार्थेऽन्वयसंभवादित्यपास्तम् । तिङन्त-
क्रियायास्तिङ्गर्थेऽभेदसंरन्ध्रेण धात्वर्थे तु कर्तृतासंरन्ध्रेणैवान्वयस्य व्युत्प-
त्तत्वात् । एवं च—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाचस्पदीश्लोकः तिङन्तक्रियाया असत्त्वभूतत्वं करणाभिभावेन
क्रियान्तरानन्वयित्वरूपं लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपं वा बोध्यम् । किं च
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादिशाब्दजोषस्य शाब्दबोधत्वेनापि क्रियामुत्प-
विशेष्यकत्वसिद्धिः । तथाहि—चैत्रो ग्रामं गच्छतीति शाब्दजोषः

क्रियामुरयविशेष्यकः, शाब्दबोधत्वात्, चैत्रेण सुप्यत इति शाब्दबो-
धवन् । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं प्रति तु न शाब्दबोधत्वं साधकम्,
गच्छति पचति चैत्रेण सुप्यत इत्यादिप्रथमान्तासमभिव्याहारस्थली-
यशाब्दबोधे व्यभिचारादिति ।

ननु भवन्मतेऽपि घटोऽयमित्यादिक्रियापदासमभिव्याहारस्थलीयशा-
ब्दबोधे व्यभिचार इत्याह—

यत्र क्रियापदं नास्ति प्रथमान्तं च वर्तते ।

तत्रापि लट्परस्थास्तेरध्याहाराददूषणम् ॥ २ ॥

यत्र घटोऽयमित्यादौ क्रियापदं नास्ति प्रथमान्तपदं च वर्तते त-
त्रास्ति लट्परमध्याहृत्य शाब्दबोधस्य क्रियामुख्यविशेष्यकत्वमुपपादनी-
यम् । न च तत्र विनाऽपि क्रियापदं प्रथमान्तपदादेव शाब्दबोधोदयसं-
भवात् क्रियापदाध्याहारे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । तिङ्सामानाधिकरणे
प्रथमेति वार्तिकेन प्रातिपदिकस्य तिङ्सामानाधिकरण्य एव ततः प्रथ-
माविधानात्तत्र क्रियाध्याहारं विना प्रथमाया एवानुपपत्तेः । अत एव
वार्तिककारेणाप्युक्तम्—अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्य-
स्तीति । भवन्तीपर इति । भवन्तीशब्दो “भुवो क्षिञ्” इति औणादि-
कसूत्रेण सिद्धो वर्तमानकालार्थकोऽपि तद्वाचकत्वलक्षणया लट्परः ।
तेन प्रथमपुरुषे लङ्गन्तास्तिधातुरप्रयुज्यमानक्रिये वाक्ये नित्यमध्याह्रियत
इति कात्यायनवाक्यार्थः । सूत्रे भुव इति वदतेरवतेश्वोपलक्षणम् । तेन
वदतिरवतिरित्यपि सिद्धम् । क्षिञ्प्रत्ययान्ताः सर्वे स्त्रियां द्वयोर्वा, किञ्-
न्दती जनश्रुतिरिति दर्शनात् । इतिपदवाक्यरत्नाकरः । स्त्रियां द्वयो-
र्वेति मतभेदेन योष्यम् । अनभिहित इतिसूत्रे कैयटोपाध्यायोऽपि भव-
न्तीपर इति लट्पर इत्यर्थ इति व्याचरयौ । प्रथमपुरुष इति प्रायिकम् ।
त्वं वक्ता अहं श्रोतेत्यादौ प्रथमोपपत्त्यर्थं मध्यमोत्तमपुरुषयोरपि लट्पर-
स्यास्तेरध्याहारस्यावश्यकत्वात् । त्रयः काला इत्यत्र त्रयाणां कालानां
सत्ताया वर्तमानत्वाभावेन लट्परस्यास्तेरध्याहारासंभवेऽपि तत्र प्रतीय-
न्त इति क्रियापदमध्याहृत्य प्रातिपदिकस्य तिङ्सामानाधिकरण्यमुपपा-
दनीयम् । न चैवमस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति
वार्तिककारोक्तनियममङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्रास्तेरूपलक्षणत्वान् ।
तिङ्सामानाधिकरणे प्रथमेत्यनुरोधेन यत्र क्रियापदं नास्ति तत्र प्रथमोपप-

त्यर्थं यथासंभवं क्रियाध्याहारः कर्तव्य इति वार्तिककाराशयात् । अथवा
 सन्तीत्येवाध्याहार्यं कालस्त्वविवक्षितः । वर्तमाने लटित्यत्र वर्तमानपदस्य
 भूतभविष्यद्विभक्त्याल्लटो नानुपपत्तिः । प्रतीयमानभवनं वाऽस्तेरर्थः ।
 अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव सुखमित्यादौ तु नीलादिपदं नीलभिन्न-
 परम् । चन्द्रादिपदं च चन्द्रादिसदृशपरम् । नञिवौ तु द्यौतकौ, निपा-
 तत्वादुपसर्गवदिति । नीलचन्द्रादिपदानामपि तत्र तिङ्सामानाधिकरण्यं
 सूपपादमेव । न चोपसर्गाणामेव द्यौतकत्वे प्रमाणाभावादृष्टान्तासिद्धिरिति
 वाच्यम्, सुखमनुभवति सुखमनुभूयते गुरुमुपास्ते गुरुमुपास्यते इत्यादौ
 कर्तरि कर्मणि च लकारोपपत्त्यर्थं द्यौतकत्वेनोपसर्गाणां
 द्यौतकताया एव युक्तत्वात् । न च तत्रानुभूतभृतिसमुदायस्यैवानुभवाद्यर्थ-
 वाचकत्वं धातुत्वं च । तथा च सुखमनुभवति चैत्र इत्यादौ चेशादेर्धात्वर्थ-
 व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्सुखमनुभूयत इत्यादौ च सुखादेर्धात्वर्थव्याप्य-
 त्वेन कर्मत्वात्कर्तरि कर्मणि च लकार उपपद्यते इति न भूतभृतिधातोस्त-
 दर्थपरत्वमङ्गीकृत्योपसर्गस्य द्यौतकत्वमङ्गीक्रियते इति वाच्यं, गौरवात् ।
 भूवादयो धातव इत्येतेन ध्वादिगणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात्
 अनुभूतभृतीनां गणे पाठाभावेन धातुत्वासंभवाच्च । न च बहुलमेतन्निर्द-
 नमित्यस्य दशगणीपाठो बहुलमिति व्याख्यानपक्षे चुलुम्पादिवदपठिता-
 नामप्यनुभूतभृतीनां गणे पाठमङ्गीकृत्य धातुत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् ।
 अन्यभवदनुभूतभृतीत्यादावङ्घ्रिर्वचनव्ययस्थानुपपत्तेरनुभूवेत्यादौ धा-
 तोरनेकाच्चेनाम्प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । तस्मात्तत्र तद्धातोरेव लक्षणया तत्तदर्थ-
 परत्वमुपसर्गाणां तु द्यौतकत्वमिति सिद्धम् । अत एव त्रिलोचन-
 दासेनापि कातश्रुत्तिपञ्चिकायां देवदेवं प्रणम्यादाविति श्लोकव्या-
 ख्याने प्रणम्येति प्रशब्देन प्रकर्षार्थो द्यौत्यत इत्युक्तम् । तत्र नम-
 धातुरेव लक्षणया प्रकृष्टनमस्कारपरः प्रोपसर्गस्तु तात्पर्यमाहक इति
 तदाशयः । इत्थं चोपसर्गाणां द्यौतकत्वे सिद्धे तदृष्ट्याऽन्येषामपि निपा-
 तानां द्यौतकत्वमेव न तु वाचकत्वमिति सिद्धम् । अन एव भट्टो-
 जिभट्टेनापि शब्दकौस्तुभे अथ शब्दानुशासनमित्यत्राथशब्दः प्रार-
 म्भस्य द्यौतको न तु वाचको निपातत्वादुपसर्गवदित्युक्तम् । तत्र शब्दा-
 नुशासनपदमेव लक्षणया शब्दानुशासनप्रारम्भपरमथशब्दस्तु तात्पर्य-
 माहक इति तदाशयः । आरोपितो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादौ नञ्स-
 मासे उत्तरपदार्थप्रधानत्वं च पूर्वपदस्य नञ्निपातस्य द्यौत्यार्थापेक्षया

बोध्यः । तेनोत्तरपदार्थप्रवानः समासस्तत्पुरुष इति तत्पुरुषलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति । न च निपातानां द्योतकत्वे तेषामर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात्तेभ्यः सुबुत्पत्तिर्न स्यात् । ततश्च हरो हरिश्च तं सेव्या उभोभेदश्च मे गतिगित्यादौ चप्रभृतिनिपातस्य पदत्वाभावेन तदुत्तरस्य युष्मदस्मदोः पदस्य तेमेप्रभृत्या.....(?)

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविवक्षार्थनिर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥

तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।

यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ।

उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवन् ॥

इति वृद्धोक्तादुपसर्गपदं निपातस्योपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यमिति कोण्डभट्टः ।

चतुर्विधे इति । तिङन्तमुद्यन्तोपसर्गनिपातरूपे । नोपसर्गनिपातयोरिति । अत्रोपसर्गस्य पृथगुपादानं गोदलीवर्दन्यायेन । व्यापारो वृत्तिः सा च शक्तिरूपेणान्यतररूपा । तत्र शक्तिरस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरच्छेति प्राचीननैयायिकाः । नव्यनैयायिकास्तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छा शक्तिर्नत्वीश्वरच्छेति । तेनाधुनिकसंकेतशालिनां देवदत्तादिसंज्ञाशब्दानां तत्तद्व्यक्तिविशेषे गुणवृद्ध्यादिशब्दानां च तत्तद्वर्णविशेषे शक्तिरस्त्येवेत्याहुः ।

नागेशभट्टमतानुयायिनस्तु शक्तेरिच्छात्मकत्वे अयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे शक्त इति व्यवहारानुपपत्तिः शब्दस्येच्छाश्रयत्वाभावान् । तस्माच्छक्तिः पदपदार्थयोः संबन्धविशेषः । स च वाच्यवाचकभावरूपः । तथा चोक्तं संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः । योऽयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्द इति । स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञातस्यैव संकेतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम् । संकेतग्रहप्रकारमाह न्यायवाचस्पत्ये—सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः संकेतस्तद्व्यवहाराच्चास्मदीनामपि सुग्रहस्तत्संकेत इति । सुग्रह इति । शोभनो ग्रहो यस्येति सुग्रहो ननु सुरेण गृह्यत इति सुग्रहः, सल्लभयोगे पप्रचप्राप्तेः । तादात्म्यं च तदभिन्नत्वेन व्यवहार्यत्वं, तस्य च तादात्म्यस्य निरूपकत्वेन विवक्षितोऽर्थः

शब्द', आश्रयत्वेन विरहितः शब्द' शक्त इत्युच्यते । शब्दार्थयोस्तादा-
त्म्यादेव श्लोकमशृणोदर्थं शृणोति अर्थं वदतीत्यादिव्यग्रहारः, ओ-
मित्येकाक्षरं ब्रह्म, रामेति व्यक्षरं नाम मानमङ्ग- पिनाकिन, मुरधो
नाम राजाऽभूत्, शब्दानुशासनं नाम शास्त्रं, वृद्धिरादैच्, इत्यादौ
सामानाधिकरण्येन प्रयोगश्चोपपद्यते । न च शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वी-
कारे मधुशब्दोच्चारणे मुरये माधुर्यरसास्वादापत्तिर्वहिंस्रोच्चारणे च मुरये
दाहापत्तिरिति वाच्यम् । अमेदस्याध्यस्तत्वाद्बस्तुतो भेदस्य सत्त्वेन
तादृशापत्तिविरहादित्याहुः ।

नैयायिकास्त्वयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे शक्त इत्यत्र स्वजन्यबोधविषयत्व-
प्रकारकेच्छार्थकशकधातूत्तरविहिततत्प्रत्ययस्य निरुपकृतासंनन्धेनाश्रय-
त्वरूपकर्तृत्वविशिष्टबोधकत्वाददोषः । शब्दार्थयोरितरेतराध्यासमङ्गीकृत्य
तन्मूलकस्य तत्तदर्थभिन्नत्वेन व्यवहार्यतारूपस्य तत्तच्छ-दनिष्ठतत्तदर्थ-
तादात्म्यस्य तत्तच्छ-दशक्तिग्राहकत्वकल्पनं तु सति सद्बन्धि कदम्बाव-
लम्बनमिव न रोचते सन्नप । आबणबोधस्येव शाब्दबोधस्यापि शृणोत्यर्थ-
स्वाभार्य शृणोतीति प्रयोगानुपपत्तिः । एवं च आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतावप्यात्मन श्रोतव्य-
तोपपद्यते । अर्थं वदतीत्यस्य तु शब्देन प्रतिपादयतीत्यर्थः । ओमित्ये-
काक्षरं ब्रह्म इत्यत्र उपरिधतस्वरूपशक्तस्येतिशब्दस्य स्वरूपप्रतिपाद्ये
लक्षणा । तदेकदेशे च स्वरूपे ओमित्यस्याभेदेनान्वयः । तन्तैव सव-
न्धेन एकाक्षरपदार्थस्यापि तत्रान्वय इति । तथा च एकाक्षराभिन्नस्वरूप-
प्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यन्वयबोधः । न चापशु पशुरद्वय घट इत्यादिप्रयोगविर-
हेण पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादन पदार्थैकदेशे स्वरूपे
ओमित्यस्य एकाक्षरपदार्थस्य चान्वयो न संभवतीति वाच्यम् । घटादन्य
इत्यादौ अन्यपदार्थैकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थप्रतियोगितायाः अन्वयदर्शनान्
न्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि पदार्थान्तरान्वयस्य कचिदभ्युपग-
मात् । अत एव गमीराया नद्या घोष इत्यत्र नदीपदलक्ष्यार्थस्य नदीती-
रत्वैकदेशे नद्या गमीरापदार्थस्यान्वय इति । यदि च तत्र नदीपदस्य
गमीरनदीतीरे लक्षणा, गमीरापदं तु तात्पर्यग्राहकमित्युच्यते, तदात्रापि
इतिशब्दस्य स्वस्वरूपैकाक्षरप्रतिपाद्ये लक्षणा औपदमेकाक्षरपदं च
तात्पर्यग्राहकमिति । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

अथवा एकाक्षरपदस्यैकाक्षरप्रतिपाद्ये लक्षणा । तदेकदेशे च एकाक्षरे ओमित्यस्याभेदेनान्वयः । वस्तुतस्तु प्रह्वपदस्य प्रह्वप्रतिपाद्यं लक्षणेत्यदोषः । रामेतिद्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यनामपदस्य नामप्रतिपाद्ये लक्षणा तदेकदेशे च नास्ति द्व्यक्षरपदार्थस्य रामेतीत्यस्य चाभेदेनान्वयः । तथा च रामस्वरूपद्व्यक्षराभिन्ननामप्रतिपाद्यः पिनाकिनो मानभङ्ग इत्यन्वयबोधः । ननु नामशब्दस्य लक्षणया नामप्रतिपाद्यार्थकत्वे मानभङ्गशब्दसमानाधिकरणत्वात्तस्य पुलिङ्गत्वं कथं न स्यात् । समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानलिङ्गत्वनिर्णयमात्रं । न चानियतलिङ्गसमानाधिकरणविशेषणस्यैव विशेष्यसमानलिङ्गत्वनिर्णयः । कथमन्यथा वेदाः प्रमाणं शब्दः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणशब्दस्य न पुलिङ्गत्वमिति । उक्तं च रत्नमालायाम्

विशेषणे समानार्थे विशेष्यस्य विभक्तयः ।

अहलिङ्गे तु तल्लिङ्गं संख्याऽप्युत्सर्गतस्तथा ॥

इत्यत्र सूत्रे पुरुषोत्तमविद्यावागीशेन—अजहलिङ्गे तु न विशेष्यलिङ्गं यथा द्रव्यं घटो व्यक्तिर्जात्याश्रयः स्त्री रत्नं विद्या धनं प्रमाणं शब्द इत्यादीति । कातन्त्रपरिशिष्टकारेणापि विशेष्यवदेकाधिकरणस्य प्रायेणेत्यत्र सूत्रे नियतलिङ्गानामसंभवे व्यत्ययः । शेषो यवागूः शेषं यवागूः अर्थो भाण्डम् अर्थः शिरसासंवाधः शालासंवाधो वर्त्मसंवाधं दूहदपि तद्ब्रह्मभूव वर्त्मस्यपि पठन्ति । प्रकाण्डं युवतिः आदिः कलत्रं गुणः प्रधानम्, उपसर्जनं स्त्री । संभवं तु शेषं दधि शेषः ओदन इत्युक्तम् । असंभवं विशेष्यगतलिङ्गग्रहणासंभवे इति गोपीनाथतर्काचार्यः । एवं च प्रकृते नामशब्दस्य नियतलिङ्गत्वेन पुलिङ्गमानभङ्गशब्दसमानाधिकरणत्वेऽपि न स्वलिङ्गपरित्याग इति वाच्यम् । नामशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वाद्वाक्ष्य-
णिकस्य तु नियतलिङ्गस्यापि भिन्नलिङ्गशब्दसमानाधिकरणस्य स्वलिङ्ग-
परित्यागदर्शनायथा त्रोटुनेऽरण्याय शिरो मे श्रीति (?) नाशङ्कनीयम् ।
नियतलिङ्गस्य लाक्षणिकस्य भिन्नलिङ्गसमानाधिकरणत्वेन स्वलिङ्गप-
रित्यागस्य काचित्कत्वात् । तथा चोक्तं कातन्त्रपरिशिष्टे—औपचारिके
कचित्स्वलिङ्गं कुन्तेनदं स्त्रिया यष्टया पुरुषेण क्वचिदन्यथा त्रोटुने
अरण्याय शिरो मे श्रियशो मूर्धमिति भाष्यम् (?) । अतो हि स्मरन्ति
लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादिति । औपचारिक इति औपचारिकाः प्रायशः

स्वलङ्काः कचित्तु लक्ष्यादन्यलिङ्गा इति गृह्यमिति तर्काचार्यः । स्मरन्ती-
ति वृद्धा इति शेषः । भाष्येऽप्युक्तं लिङ्गमक्षिप्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति ।

सुरथो नाम राजेत्यत्र सुरथशब्दस्य वा सुरथशब्दप्रतिपाद्ये लक्षणा
तदेकदेशे च सुरथशब्दे नामपदार्थस्याभेदसंबन्धेनान्वयः । तथा च ना-
माभिन्नसुरथशब्दप्रतिपाद्यो राजेत्यन्वयबोधः । शब्दानुशासनं नाम शा-
स्त्रमित्यत्राप्येवम् । वृद्धिरादैच् इत्यत्र तु वृद्धिशब्दस्य वृद्धिसंज्ञके लक्ष-
णेति न कुत्रापि काऽप्यनुपपत्तिरिति । एवं च अस्माच्छब्दादयमर्थो
घोषव्य इतीच्छैव शक्तिर्न तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासमूलको प्राणः
तादात्म्यसंबन्धविशेष इत्याचक्षते । वस्तुतस्तु—

अर्थाभिधाने शब्दानां योग्यता शक्तिरुच्यते ।
सा प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च द्विविधा परिकीर्तिता ॥
आद्या गदादिशब्दानामप्ये गोत्रादिशक्तिरिति ।
देवदत्तादिशब्दानां तत्र तत्रापुरातनी ॥
मुख्यार्थे यत्र शब्दस्य तात्पर्यं नेति गम्यते ।
शक्तिरारोपिताऽन्यार्थे लक्षणा तत्र कथ्यते ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदस्य मुख्यार्थनदीविशेषादौ तात्पर्या-
भावात्तत्तीरादौ तद्गतपावनत्वादिधर्मप्रतिपत्तये शक्यतावच्छेदकारोपात्
शक्तिरारोपितेति प्रतीयते । सैव लक्षणेत्युच्यते । उक्तं च वर्णने—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे यथाऽन्यार्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ इति ।

अर्पिता वक्तृपुरुषेणारोपिता । तदवृत्तिधर्मस्य तदवृत्तित्वेन प्रतिपाद-
नमारोपः । काव्यप्रकाशेऽपि—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ।

कर्मणि कुशल इत्यादौ धर्मग्रहणाद्ययोगाद्गङ्गायां घोष इत्यादौ च
गङ्गादीनां घोषाद्यधिकरणत्वासंभवान्मुख्यार्थस्य वाधे धिक्चकत्वादौ
सामीप्ये च संबन्धे रूढितः प्रसिद्धेः, गङ्गावट इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा
प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च
मुख्येनामुख्यार्थो लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो

लक्षणा । मुख्यार्थस्य वाच इति । मुख्यार्थस्य तात्पर्यविषयान्वयवाच इत्यर्थः । ज्ञात इति शेषः । तेन कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तपदस्य कुन्तविशिष्टे छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र च छत्रिपदस्य छत्र्येकसार्थगहिषु छत्र्यच्छत्रिषु न लक्षणानुपपत्तिः । प्रयोजनादिति तु प्रायिस्मम् । तेन कचिद्विनाऽपि प्रयोजनं लक्षणेति बोध्यम् । मुख्येनेति वाचितान्वयप्रतियोगित्वेनोपस्थितेन मुख्यार्थेन कारणभूतेनेत्यर्थः । अमुख्यार्थो लक्ष्यते इति अमुख्यार्थविषयकयोधानुल्लङ्घ्यापार इत्यर्थः । यदिति क्रियाविशेषणम् । सान्तरार्थनिष्ठो मुख्यार्थवाचप्रहादिव्यवधानेनोपस्थितं लक्ष्यार्थं स्वजन्यबोधविषयतासंश्रन्धेन स्थितः । एतेनात्र ग्राहककथनेन ग्राह्याया वक्तृतात्पर्यात्मिकाया लक्षणायाः सिद्धिः । यदित्यव्ययं यथेत्यर्थकम् । वृत्तावप्येवम् । आरोपिता वक्तृपुरुषेण लक्ष्यार्थविषयतया जनिता क्रियावृत्तिरिति व्याख्यानं शक्यसंबन्धो लक्षणेति नैयायिकमतं चापास्तम् । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वे मानाभावाद्गौरवात्फलाभावादर्पणं 'लक्षणा शक्तिर्गणिता' इत्यनेनारोपितशक्तेर्लक्षणात्वस्य स्पष्टतयाऽभिधानाच्च । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमङ्गीकृत्य लक्षणाशक्तिरपितेत्यत्र शक्तिवृत्तिरिति व्याख्यातमेव । भाष्येऽपि सति तात्पर्यं सर्वं सर्वार्थवाचका इत्युक्तम् । लक्षणाया भेदास्तु काव्यप्रकाशादावुक्ता इह तु नोच्यन्ते अन्यगौरवभयात्प्रकृतानुपयोगित्वाच्च । इदानीं प्रकृतमनुसरामः ।

किं च निपातानां वाचकत्वं समुच्चयः शोभनः, समुच्चयं जानाति समुच्चयो ज्ञायते इत्याद्यर्थे च शोभनं च जानाति, च ज्ञायते इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् । तथा घटस्य समुच्चय इह घटस्याभाव इत्यादाविव घटश्च इह घटो नेत्यादावपि घटादिपदात्पक्षी स्यादिति । तस्मान्निपातानां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति । अभियुक्तैरप्युक्तम्—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिववादिरे समः ॥

येन हेतुना प्रादय उपसर्गा द्योतकास्तेनैव हेतुना तद्वृष्ट्या च प्रभृतयो निपाता अपि द्योतका एव न वाचकाः । अथोपसर्गाणामेव द्योतकत्वे प्रमाणाभावाद्वाचकत्वमेव तेषां कुतो नेति, तथा च दृष्टान्तासिद्धि-

रिति चेन्नैवम् उपसर्गाणां वाचकत्वे उपस्येते इत्यत्र त्वया उपशब्दस्य प्रीतिर्धातोश्च व्यापारविशेषोऽर्थस्तयोश्च जन्यजनकभावः संसर्गो वाच्यः । एवं च प्रीतिरूपफलस्य धात्वर्थत्वाभावेन हरिहरयोर्धात्वर्थपलाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वाभावेन धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्येत ।

नन्वेवं चेदुपसर्गाणां द्योतकत्वमस्तु, अन्येषां निपातानां वाचकत्वमेवेति कुतो नाङ्गीक्रियत इति । न चोपसर्गं दृष्टान्तमाश्रित्यान्येषां निपातानां निपातत्वेन हेतुना द्योतकत्वं साधनीयमिति वाच्यम् । व्यभिचारसंशयेन निपातत्वस्य द्योतकत्वसिद्धिं प्रत्यप्रयोजकत्वादिति चेन्नैवम् । साक्षात्प्रभृतीनां वाचकत्वेऽपि साक्षात्क्रियते हरिर्नमस्क्रियते गुरुरित्यादौ दर्शितरीत्या कर्मणि लकारानुपपत्तेरिति मनसिकृत्याह उपास्येते इत्यादि कर्मवाचक इत्यन्तम् । उपास्येते इति । अथोपास्यते हरिरिति प्रथमोपस्थितमेकवचनं विहाय केनाभिप्रायेण द्विवचनमुदाहृतमिति चेदुच्यते—उपसर्गस्य वाचकत्वेऽपि भावे प्रत्यये उपास्यते हरिरिति प्रयोग उपपद्यते । एकवचनस्य भावेऽपि साधुत्वादित्येकवचनं नोदाहृतम् । ननु भावे प्रत्यये कृते तत्र हरिपदस्य प्रथमान्तत्वानुपपत्तिः । संवन्धे पृष्ठीप्रसङ्गात् । न चोपशब्दार्थप्रीतौ हरिपदार्थस्याधेयतासंवन्धेनान्वयान्न हरिशब्दात्पृष्ठीप्राप्तिः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन संवन्धविवक्षायामेव पृष्ठीविधानादिति वाच्यम् । राज्ञो धनमित्याद्यर्थे राज्ञा धनमित्यादिप्रयोगविरहेण प्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंवन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया हरिपदार्थस्योपशब्दार्थप्रीतावाधेयतासंवन्धेनान्वयासंभवादिति चेदत्रोच्यते—प्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंवन्धेनान्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र यदि निपात्तातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा हरिपदार्थस्योपशब्दार्थप्रीतावाधेयतासंवन्धेनान्वय उपपद्यते इत्यभिप्रायेणैकवचनं नोदाहृतमिति । तथान्यत्रेति । अन्यत्र साक्षात्क्रियते हरिर्नमस्क्रियते गुरुरित्यादिस्थलीयसाक्षादादौ ।

अथैवं चेत् प्राग्वातोरित्यनुशासनाद्धातोः प्राङ्निमित्तप्रयोगाणामुपसर्गाणामिवान्येषामपि गतिसंज्ञकनिपातानां द्योतकत्वमस्तु चप्रभृतिनिपातानां तु वाचकत्वमेवेत्यपि न वाच्यम् । भूयान्प्रकर्ष इत्याद्यर्थे भूयः प्रेत्यादिप्रयोगस्यैव शोभनः समुच्चय इत्याद्यर्थे शोभनं चेत्यादिप्रयोगस्यापि विरहेण प्रादीनामिव चप्रभृतिनिपातानामपि द्योतकत्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वादित्याह—विशेषणेति । आदिना समुच्चयं जानातीत्याद्यर्थे

च जानातीत्यादौ द्वितीयाद्यर्थकर्मादिपरिमह । एतेनोपसर्गाणामितान्ये-
पामपि निपाताना द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति सिद्धम् । अत एव
घटमानय नील, चन्द्रमिव मुख पश्यतीत्यादौ घटमुखादिशब्दसमाना-
धिकरणत्वानीलचन्द्रादिपदाद्वितीयादयोऽप्युपपद्यन्ते ।

एव च न पचति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृरुपाकाभाव इत्यादिरूपशब्द-
बोधस्य नञर्थोभावमुखविशेष्यकत्वात्कथं शाब्दबोधस्य सर्वत्र त्रियामु-
ख्यविशेष्यकत्वमित्यपास्तम् । तत्रापि नञ्निपातस्य द्योतकत्वेन धातोरव-
लक्षणया पाठाद्यभाष्यार्थकत्वेन शाब्दबोधस्य त्रियामुख्यविशेष्यकताया
सूपपादत्वात् । त्रियापदेन तत्र धात्वर्थस्य ग्रहणादिति ।

परं तु उपसर्गो एव द्योतका अन्ये तु निपाता वाचका एव । न चैव
चेत्साक्षात्करोति नमस्करोति हरिमित्यादौ ह्यादे कर्मतानुपपत्तिर्धा-
त्वर्थफलान्नयत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र लक्षणया साक्षात्पदस्य प्रत्य-
क्षविषयपरतया नमपदस्य च स्वापकर्पावधित्वप्रकारकबोधविषयपर-
तया नील करोति घटमित्यादौ घटादेरिव तत्र ह्यादे कर्मत्वसंभवात् ।
नापि समुच्चय शोभन इत्याद्यर्थे च शोभनमित्यादि प्रयोग स्यादिति
वाच्यम् । निपातार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्यसम्बन्धेनान्वयस्य प्रायेणा-
व्युत्पन्नत्वात् । 'कार्तिम्यादौ यन्न दानं तदत्यन्तविनिन्दितम्' इत्यादौ
क्वचिदेव तत्रान्वयस्य दर्शनात् । नापि समुच्चयोऽस्ति समुच्चय जाना-
तीत्यर्थे चास्ति च जानातीत्यादिरपि प्रयोग आपद्येतेति वाच्य, निपा-
तार्थस्य कर्तृकर्मादिभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नापि घटस्य समुच्चय,
इह घटस्याभाव इत्यादाविन घटश्च, इह घटो नेत्यादावपि घटादिपदा-
त्पृष्ठीप्रसङ्ग इति वाच्य, निपातार्थे घटादिपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेना-
न्वयादिव तत्र घटादिपदात्पृष्ठीप्रसङ्गाभावात्, प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन
सम्बन्धविवक्षायामेव पृष्ठीविधानात् । प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयोऽव्यु-
त्पन्न इत्यत्र तु प्रातिपदिक निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणीयमित्याहुस्त-
न्मतं अयं घटो न नील, चन्द्र इव मुखमित्यादौ नीलचन्द्रादिपदस्य
तिङ्गसमानाधिकरणत्वाभावात्प्रथमोपपत्त्यर्थं, घटमानय न नील, चन्द्र-
मिव मुख पश्यतीत्यादौ नीलचन्द्रादिपदस्य घटमुखशब्दसमानाधिकर-
णत्वाभावात्ततो द्वितीयाद्युपपत्त्यर्थं च यत्नं कर्तव्यं इति ।

एके त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वे एव निपातास्तत्तदर्थवाचका । अन्यथा

तत्तत्प्रकृतेरेव लक्षणया तत्तदर्थपरत्वसंभवेन तत्तत्प्रत्ययानामपि तत्तदर्थे शक्तिर्विलुप्येत । स्फुटीकृतं च निपातानां वाचकत्वमव्ययं विभक्तीति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण कैयटोपाध्यायेन च । यत्र तु कचिदनुभवति मुखं चैत्रः, सुखमनुभूयते चैत्रेण, गुरुमुपास्ते शिष्यः, उपास्यते गुरुः शिष्येणेत्यादी वाचकत्वं न संभवति तत्र घातोस्त्वत्तदर्थं वृत्तिरन्वादिनिपातास्तु तात्पर्यग्राहकाः प्रणमतीत्यादौ तु प्राद्युपसर्गाः प्रकृष्टार्थस्य वाचका एव । स्पष्टं चैतद्घातोः कर्मण इति सूत्रे भाष्यप्रदीपे इत्याहुः ।

इदमेव मतं न्याय्यमिति प्रतिभाति नः । एतन्मते अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रथमोपपत्त्यर्थमस्तिद्वयमध्याहर्तव्यम् । तत्र चायं घटो नीलो नेत्यत्रास्तिद्वयाध्याहारे अयं घटोऽस्ति नीलो नास्तीति भवति । तत्र नीलो नास्तीत्यत्रास्तेरसाधारणधर्मरूपो भावोऽर्थः । नञ्-आत्यन्ताभावः । तथा च नीलत्वाभाववान् घटोऽस्तीति बोधः । चन्द्र इव मुखमित्यत्र त्वस्तिद्वयाध्याहारे चन्द्रोऽस्तीव मुखमस्तीति भवति । तथा च चन्द्रसत्तासदृशी मुखसत्तेति बोधः । सादृश्यं च कान्तिमत्त्वादि । तत्तद्धर्मसमानाधिकरणत्वेन कान्त्यादिमद्भवनं वाऽस्तेरर्थः ।

यद्वा यथा सुखमनुभवति चैत्रः, सुखमनुभूयते चैत्रेण, गुरुमुपास्ते शिष्यः, उपास्यते गुरुः शिष्येणेत्यादौ कर्तृकर्मप्रत्ययोपपत्त्यर्थं घातोरनुभवोपासनाद्यर्थं वृत्तिमङ्गीकृत्यानुपादि उपसर्गाणां द्योतकत्वमङ्गीक्रियते । तथा अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तिङ्समानाधिकरणत्वं विना प्रथमाया अनुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थं नीलादिपदस्य नीलादिभिन्ने चन्द्रादिपदस्य तु चन्द्रादिसदृशे लक्षणामङ्गीकृत्य न-निवयोद्योतकत्वमङ्गीकार्यमित्येकमेवास्तिपदमध्याहर्तव्यमित्यदोषः ।

तथा च—

वाचकत्वं निपातानामन्वयव्यतिरेकतः ।

कचित्फलानुरोधेन द्योतकत्वमपीष्यते ॥

इति स्थितम् । एवं च घटमानय न नीलं चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादावपि ननिवयोद्योतकत्वमङ्गीकृत्य शाब्दबोधस्य त्रियामुत्पत्तिविशेष्यकत्वमुपपादनीयमिति न काऽप्यनुपपत्तिरित्यलमधिकेन ।

विष्णुप्रियाया जातेन रुद्रनारायणात्सतः ।

महेशसदृशाद्रामकिशोरेण द्विजातिना ॥ १ ॥

वृत्ता या विदुषा प्रीयै शादबोधप्रकाशिका ।

तत्राय शाब्दबोधस्य त्रियामुरयन्वनिर्णय ॥ २ ॥

ननु शाब्दबोधे कीदृशे स्थले कस्मिन्पदार्थे कस्य पदार्थस्यान्वय
इत्याकाङ्क्षायामाह—

कर्त्राख्यातस्थले तत्र चैत्रादेः कर्तुराश्रये ।

तिष्ठर्थेऽस्य तु धात्वर्थे व्यापारांशेऽन्वयो मतः ॥ ३ ॥

ग्रामादेः कर्मणस्तत्र द्वितीयार्थेऽन्वयोऽस्य तु ।

धातुयाच्चे फले तस्य तथा व्यापार इष्यते ॥ ४ ॥

तत्र शाब्दबोधे आख्यातस्थले चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ चैत्राद्
कर्तुस्तिष्ठर्थे आश्रये अभेदसम्बन्धेनान्वयः । तत्राश्रयस्य तिष्ठर्थत्व तु
“ए कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इत्यत्र चकारण “कर्तरि कृत्”
इत्यतः ‘कर्तरि’ इत्यनुवृत्तेः । तत्रादेशानां त्रिणादीनां शक्तिमादेशित्वेन
प्रकल्पितेषु लकारेषु प्रकल्प्यत इत्युक्तमिति बोध्यम् । आदेशानामेव तत्त-
दर्थे शक्तिर्न त्वादेशिनामिति नैयाकरणसिद्धान्तात् ।

कर्तृत्व च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्व, तथा चोक्त—

धातुनोक्तत्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यते, इति ।

यद्यपि त्रिया व्यापारः स च वृत्त्या धातूपस्थापितो धातुजन्यबोध-
मुरयविशेष्योऽर्थस्तथाऽपि वृत्त्या धातूपस्थापितस्य धातुनोक्तस्यनेनैव
लाभाद्न त्रियापः धातुजन्यबोधमुख्यविशेष्यार्थपरम् । तथा च धातु-
नोक्तत्रिय इत्यस्य वृत्त्या धातूपस्थापितधातुजन्यबोधमुरयविशेष्यार्था-
श्रय इत्यर्थः ।

एतच्च वृत्त्या तद्धातूपस्थापिततद्धातुजन्यबोधे मुरयविशेष्यार्थाश्रय-
त्व तद्धात्वर्थकर्तृत्वमिति कर्तृलक्षणम् । ‘स्वतन्त्र कर्ता’ इति सूत्रे
स्वतन्त्रपदस्येतत्परमिति बोध्यम् । फलाश्रयेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्धा-
तुजन्यबोधमुख्यविशेष्येति । मुख्यपदानिवेशेऽपि तत्रैवातिव्याप्तिरिति ।
मुरयत्वमिह वृत्त्या तद्धातूपस्थापितार्थाविशेषणत्वम् । परमाख्यातसम-
भिव्याहृतत्वेन तद्धातुर्विशेषणीयः । तेन गम्यते ग्रामो गन्तव्यो
ग्राम इत्यादौ धातोः फलमुरयविशेष्यकबोधजनकत्वेऽपि न क्षतिः ।
उपस्थापितान्तनिवेशाच्च परस्त्रा भुङ्क्ते इत्यत्र पाठसमानकर्तृक पाकोत्तर-

कालनिष्ठ वर्तमानकालवृत्त्यैरुक्तकर्म भोजनमिति वाक्यार्थबोधमुख्य-
विशेष्यभोजनाश्रयस्य न पचधात्वर्थकर्तृत्वम् । तादृशवाक्यार्थबोधस्य
पचधातुजन्यत्वमप्यस्तीति तदापत्तिः । आश्रयत्वं च चैत्रो गच्छतीत्यादौ
चैत्रादिपदस्य शरीरपरत्वे समवायसन्धेनात्मपरत्वे तु स्वजनकृत्या-
श्रयत्वरूपपरपरासन्धेन स्वसमवायिशरीरावच्छिन्नत्वरूपपरपरासन्धेन
वा । रथो गच्छतीत्यादौ समवायसन्धेन चैत्रो जानातीच्छतीत्यादौ
चैत्रादिपदस्य शरीरपरत्वेऽवच्छेदकतासन्धेनात्मपरत्वे ॥ समवायस-
न्धेन । शब्दादर्थः प्रकाशते, देवदत्ताय रोचते मोदकः, इत्यादौ तु
विषयतासन्धेन । कन्या विषहतीत्यादौ तु विवाहस्य ग्रहणरूपत्वे
चैत्रादिपदस्य च शरीरपरत्वेऽवच्छेदकतासन्धेनात्मपरत्वे तु समवायस-
न्धेन । विवाहस्य दानरूपत्वे तु उद्देश्यतासन्धेन । अत्र घटोऽस्तीत्यादौ
तु स्वरूपसन्धेन । घटो नश्यति, ज्ञान नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगितास-
न्धेन बोध्यम् । एवमन्यत्रापि यथानुभरमवगन्तव्यम् ।

त्रियाश्रयस्य कर्तृत्वेऽपि क्रियाया धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तिङ्गर्थः
इति बोध्यम् । अन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।

नैयायिकास्तु—आख्यातस्य कृतिर्नाच्या । गच्छति गमनं करोति,
पचति पाकं करोतीति, करोतिना विवरणात् । किं करोतीति कृतिप्रभे
गच्छति पचतीत्याद्युत्तरस्याख्यातस्य कृत्यर्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च ननु
कर्ता, अनन्तकृते शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । गमनानुकूलकृत्याश्रयश्चैत्र
इत्याद्यन्वयबोधस्त्वारयातार्थस्य कृतेगश्रयतासन्धेन प्रथमान्तपक्षार्थ-
ऽन्वयात् । अत्र च—‘कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः इति ? अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अन्वयाव्यतिरेकाच्च । योऽसावन्वयो व्यतिरेको वा ।
इह ‘पचति’ इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते—पचशब्दश्चकारान्तः, अतिश-
ब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते—विकृतिः कर्तृत्वमेत्यत्र च ।
पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो
हीयते, पठशब्दोऽपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्दीयते,
कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विकृतिर्हीयते, पठिन्नियोपजायते,
कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो
योऽर्थो हीयते, यः शब्दोऽपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थोऽपजायते, यः
शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी’ इति भूवदिभाष्यमप्यनुक्तम् ।

अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथाऽपि प्रकृतिभागावबोधपर-
त्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिद-
तिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तमिति कैयटः । रथो
गच्छति चैत्रो जानातीच्छति यत्ते द्वेष्टि विद्यते निद्रातीत्यादावा-
श्रयत्वे नश्यतीत्यादौ ॥ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणेत्याहुः,—तदनुशा-
सनविरुद्धम् । “ लः कर्मणि च भावं चाकर्मकेभ्यः ” इत्यनुशासनेन हि
कर्तरि लकारो विधीयते न तु कृतौ । न च तत्र चकारलब्धं
कर्तृपदं कर्तृत्वपरमिति वाच्यम् । तथा सति कृतोऽपि कृतिवाच-
कत्वापत्तेः । “ कर्तरि कृत् ” इत्यतो हि तत्र कर्तृग्रहणमनुवर्तते । नचै-
ष्टापत्तिः । गन्ता चैत्रः पक्ता चैत्रः इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः । न
च गच्छति चैत्रः, पचति चैत्रः इत्यादावारयार्थकृतेरिव गन्ता चैत्रः
पक्ता चैत्रः इत्यादौ कृदर्थकृतेरपि चैत्रादिपदार्थे आश्रयतासंश्रन्धेता-
न्वय इति वाच्यम् । निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंश्र-
न्धेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा गमनानुगूलकृतिश्चैत्रो
द्रव्यत्वं घट, इत्यादयोऽपि प्रयोगा आपद्येरन् ।

किंच कृतां कृतिवाचकत्वे मित्रा पक्तीत्यादौ पक्षयोदिपदस्य
स्त्रीलिङ्गत्वमपि नोपपद्यते , समानाधिकरणविशेषणस्यैव विशेष्यस-
मानलिङ्गत्वनियमान् । अन्यथा राज्ञः स्त्रीत्यादौ राजादिपदस्यापि
स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेः । तस्मात्कृतः कर्तृवाचकत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।
तदनुरोधेन च कर्तरि कृदित्यत्र कर्तृपदस्य कर्तृत्वविशिष्टपरता-
ऽवश्यं वक्तव्या । तस्यैव च कर्तृपदस्य “ लः कर्मणि च ” इत्यत्रा-
नुवृत्तस्य कर्तृत्वपरताया असंभगान् कथमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमनु-
शासनसिद्धमिति । न च कृतः कर्तृवाचकत्वानुरोधेन कर्तरि कृदित्यत्र
कर्तृपदस्य कर्तृत्वविशिष्टपरत्वमस्तु “ लः कर्मणि च ” इत्यत्रानुवृ-
त्तस्य ॥ तस्य कर्तृत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् । एकस्य कर्तृपदस्य सूत्रद्वये-
ऽर्धद्वयकल्पने गौरवान्मानाभावात् । गच्छन्तं पचन्तं पचमानं वा चैत्रं
पश्येत्यादौ शत्रुशानजन्तस्यापि कृतिबोधकतापत्त्योक्तयुक्त्याऽन्वयबो-
धानुपपत्तेर्गच्छन्तीं पचन्तीं पचमानां वा मित्रां पश्येत्यादौ शत्रुशानजन्त-
स्य विशेष्यसमानलिङ्गकत्वानुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् । “ लः कर्मणि ॥ ”
इत्यादिना विहितस्यैव हि लट्स्तिवादिवच्छत्रुशानजावप्यादिश्येते ।

कर्तृत्वे तृतीया भवति इति सूत्रार्थे चैत्रो ग्रामं गच्छति चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादिषु चैत्रादिपदान् तृतीयापत्तिराख्यातेन कर्तृत्वस्याभिहितत्वात् । गन्ता चैत्र इत्यादिषु कृदादिभिः कर्तुरभिहितत्वं कर्तृत्वमप्यभिहितमेवेति न तत्रापि चैत्रादिपदात्तृतीयापत्तिशङ्केति चेदिदमपि न चारुतरमनुशासनस्य कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्वसंभवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् ।

किं चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे त्वं पचसि, अहं पचामि, चैत्रः पचतीत्यादिषु युष्मदादेः समानाधिकरणत्वाभावेन 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथमः,' इति सूत्रत्रयोक्ता पुरुषव्यवस्थापि नोपपद्यते । भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिग्रौहकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धम् । संभवादन्यादृशं तु न वार्यत इति तु बालप्रतारणम् । शब्दशास्त्रे समानाधिकरणपदस्य सर्वत्र तादृशशब्दसामानाधिकरण्यविशिष्टपरतया दृष्टत्वादत्रान्यादृशसामानाधिकरण्यमादाय पुरुषव्यवस्थोपपदानस्यान्याय्यत्वात् ।

एवं चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादिप्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरणत्वाभावेन ततः प्रथमापि नोपपद्यते । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकेन प्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरणत्व एव ततः प्रथमाविधानात् । तथा स पचति तौ पचतस्ते पचन्तीत्यादौ तिङन्तस्य कर्तृपदसमानवचनकृत्वनियमोऽपि नोपपद्यते । समानाधिकरणविशेष्यविशेषणपदयोरेव समानवचनकृत्वनियमान् । न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिनाख्यातस्य विवरणात्तस्य यत्ने शक्तिरवधार्यत इति वाच्यम् । तत्र पाकपदेन धातोर्विष्टित्तिरूपफलार्थकयनेन व्यापारवाचिना च करोतिना तस्य व्यापाररूपार्थकयनेनाख्यातनैव चाख्यातार्थकयनेन यत्नार्थककरोतिनाख्यातस्य विवरणादिति हेतौरेवासिद्धेः । करोतेर्व्यापारवाचित्वं न तु यत्नवाचित्वमित्यभियुक्तैरप्युक्तम्—

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृञोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते । इति ।

(यदि ? एतेन) कृधातोर्यत्नार्थकत्वं विना किं करोतीति यत्नप्रभे पचतीत्युत्तरं नोपपद्यते इत्यपास्तम् । कृञः क्रियावाचितया किं करोतीत्यस्य क्रियाप्रभत्वेन यत्नप्रभत्वाभावान् । कृञो यत्नार्थकताविरहात् । न चाख्यातस्याश्रये शक्तावाग्रयत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपत्वेन नाना

त्वाच्छक्यतावच्छेदके गौरवमिति वान्यम् । प्रामाणिकगौरवस्यादोष-
त्वात् । भवन्मतेन रयो गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ आख्यातस्याश्र-
यत्वे लक्षणाया आवश्यकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकगौरवस्य त्वयाऽपि दुष्प-
रिहरत्वात् । नहि शक्यतावच्छेदकगौरव दोषो लक्ष्यतावच्छेदकगौरव
न दोष इत्यत्र प्रमाणमस्ति । किं चास्मन्मते आश्रयत्वस्याखण्डोपाधि-
शक्तिरूपत्वेन न गौरवमिति । कर्तृत्वविशिष्टस्य प्रथमतो भासमान-
त्वात् । नन्वतेन कर्तुं कर्त्राख्यातार्थत्व निराकृतमिति बोध्यम् । तथा
सति दर्शितदोषाणां दुर्वारतापत्तेः ।

अथवा शक्ति कारकमिति यक्षमाश्रित्य भाष्ये कर्त्राख्यातस्य कर्तृ-
त्वमर्थ इत्युक्तम् । तथा चोक्त हरिणा—

स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे ।

त्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥

स्वाश्रये शक्त्याश्रये अर्थात्कर्तरि कर्मणि च समवेतानां तथा आश्र-
यान्तरे करणत्वादिशक्त्याश्रयभिन्ने कर्तृत्वशक्त्याश्रये कर्मत्वशक्त्याश्रये
च समवेतानां त्रियाणामभिनिष्पत्तौ यत्सामर्थ्यं तत्तत्त्रियानिष्पत्त्यनु-
पूर्वा कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वादिरूपा शक्तिस्तत्साधनं कारकमित्यर्थः ।
शक्त्याश्रयस्य कारकत्वेन तद्व्याप्यकर्तृत्वादिना च व्यवहारः शक्ति-
शक्तिमतोरभेदविक्षया । एव च त्व पचसीत्यादौ सामानाधिकरण्यमपि
नानुपपन्नमित्यलमधिनेन ।

अत्येत्यादि अस्य तिङ्श्रयस्य । धात्वर्थ इति । यद्यपि सयोगादिरूप
फल व्यापारश्च धातोरर्थस्तथाऽपि कर्त्राख्यातार्थाश्रयस्य स्वनिरूपिताद्येय
तासन्नन्धेन व्यापाराश एवान्वयो व्युत्पन्नस्तदाश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति
भावः ।

यत्तु—कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति प्रागुक्तभूत्वा
दिसूत्रभाष्याच्चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ सयोगादिरूप फल गम्यादिधातोर-
र्थः । व्यापारस्तु कर्तृप्रत्ययार्थः । धात्वर्थफलप्रत्ययार्थव्यापारयोर्जन्यजनक-
भावः ससर्गः । न च तत्र व्यापारस्य कर्तृप्रत्ययार्थतायां जम्बुफणमात्र-
व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाको भविष्यतीतिप्रयोगस्य, व्यापार-
विगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इति प्रयोगस्य चापत्तिः, भावविहितघञा-
दीनामपि व्यापारोऽर्थस्तच्चद्विधिसूत्रे भावपदस्य व्यापारपरत्वात्

पट्टं धात्वर्थानुसृत्यप्रत्ययार्थव्यापारग्रस्तम् । इत्थं भूषण
तप्रत्ययार्थव्यापारजन्यधात्वर्थक्याग्रस्तम् । मृगो विरेक्यते
पटः पट्टेन संयुज्यते, जातिर्द्रव्यगुणकर्मसमवेति, एतेषां
त्यादां धात्वर्थानुसृत्यव्यापाराप्रवृत्तिः संयोगादित्यतश्चैव
व्यापारव्यापित्वाभावाद्धानां न मर्ममस्त्विति तत्तुम् ।
जिगमिपति—पिपत्रति—इत्यादौ प्रत्ययस्य व्युत्पत्तिरिति
सन्प्रत्ययानुपपत्तेरपचत्यपि विहितिरूपफलानुसृत्य तत्तुम् ।
योगप्रमङ्गादिभागरूपफलानुसृत्यपूर्वदेशसंयोगप्रति तत्तुम् ।
प्रयोगप्रसङ्गात् । फलव्यापारयोरुभयार्थात्वयत्वेऽपि मृगो विरेक्यते
लमाग्रसीर्तनं तत्फलव्योदेज्यत्वेन प्रधानत्वाच्च त्वेनेन च
निगद्यतमिति घोष्यम् । तथा सति कारकमूत्रभक्षणम् ।
तत्र हि व्यापारस्य धात्वर्थत्वमुक्तम् । तथा हि—अधिभक्षणम्
ण्डुलावपनैषापकर्षक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । अधिभक्षणम्
तण्डुलावपनैषापकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीति
तदापत्तिर्वर्तते एष प्रधानकर्तुः पाकः एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं श्रोत्रे
वर्कं पचतीति कारके सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अत्र व्यापारस्य, भूषण
भाष्ये च फलस्य धात्वर्थत्वाभिधानात् फलव्यापारयोरुभयार्था
यदुभिः सुधीभिरङ्गीकृतमित्यवगन्तव्यम् ।

इति शाब्दबोधप्रकाशिका ।

१ इत्येव शाब्दबोधप्रकाशिकोपस्था ।

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

- १ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छ. Bhagav. मूल्यं मार्गव्ययः
at-Geeta with 7 commentari-
es—आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्य—अय-
तीर्थविरचितटीकासंवलितानन्दतीर्थीय (भाष्य) भाष्य—
रामानुजभाष्य—पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी—
नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता । पृष्ठान्यष्ट-
शतपरिमितानि मुचिङ्गानि । मूल्यम् रु. ... ६-०-० ०-७-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छ. Bhagav. मूल्यं मार्गव्ययः
at-Geeta with 8 other com-
mentaries—निम्बार्कमतानुयायिश्रीकेशवका-
श्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका,’ श्रीम-
धुसूदनसरस्वतीकृता—‘गूढार्थदीपिका,’ श्रीशङ्कर-
नन्दप्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी,’ श्रीधरस्वामिकृता—
‘सुबोधिनी,’ श्रीसदानन्दविरचिता—‘माधवप्रकाशः,’
श्रीधनपतिसूरिविरचिता—‘भाष्योत्कर्षदीपिका,’ देव-
हृषण्डितश्रीसूर्यविरचिता—‘परमार्थप्रपा,’ पूर्णप्रभमता-
नुसारिधीराघवेन्द्रकृत—‘अर्थसंग्रहः’ इत्येताभिर्व्या-
ख्याभिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैः टीकाश्च
स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता, पृष्ठा मा ह्लेशिपतेति । मू. रु. १०-०-० ०-१५-०
- ३ उत्तरगीता Uttara-Geeta with a
commentary—गौडपादीयदीपिकाख्यव्या-
ख्यायुता । भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां परमगुरुभिः श्री-
शुकाचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतेषु
व्याख्येयेषु तावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् ।
मूल्यम् रु. ... ०-३-० ०-०-६
- ४ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । Valmiki Ra-
mayana with 3 well-known
commentaries, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन
शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेता श्रीमन्नागेशमहर्षेण
स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुं शृङ्गवेरपुराधीशस्य

वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायण- मूल्य मार्गव्ययः
तिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवशीधर-शिवसहा-
याभ्या प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया,
श्रीगोविन्दराजप्रणीतया मूषणारख्यया टीकया च सह
मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।
तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।

बालकाण्डम् । प्रथम खण्डम् **Bal Kanda**
उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेतम् । मूल्यम् रु. ...
भयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् **Ayodhya**
Kanda,—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकानयोपेतम् । मू. रु.
अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । **Aranya**
Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेतम् । मूल्यम् रु. २
किष्किन्ध्याकाण्डम् । चतुर्थ खण्डम् **Kishki-**
ndha Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकानयोपेतम् ।
मूल्यम् रु. ... २

६ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-muktabhar**
containing 256 Stotras अस्मिन्
२५६ स्तोत्राणि सङ्गृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि
स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभित्तयापि न तेऽख्यता
स्तोत्ररत्नानां समूहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितानां
स्तोत्राणां पुस्तकानि कादयादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन
श्रविणभ्ययेन च समासाद्य तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि
स्तोत्राणि सकलव्यसशोभ्य च तानि भाविकजनानां
कृतेऽत्र समावेशितानि तदास्तास्महे भद्रावन्तो जनाः
सफलविष्यन्ति प्रयत्नमस्माकममुमिति । मूल्यम् रु.
संस्कारमयूरः—**Samakar Mayu-**
kha मीमांसकनीलकण्ठभट्टमुत्तमशर्करभट्टकृतः । अत्र
गङ्गाराणां स्वर्ूपकालः इति कर्तव्यता वर्णधर्मा आधर्म-
धर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसर निरूपिताः ।
मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसमाकनास्थलेषु
क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायानुसर-
णेन च व्याख्यातानि । अन्ते वार्तीयमूत्रानुसारिप्रयो-
गाय दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्ण-
दवाक्यग्रन्थविपर्ययादिदोषप्रचुरतयाऽऽविभक्तविषयतया

च भृश दुर्बोधो विपरीतबोधकरथासीत् । अस्माभित्तु मूल्य मार्गव्ययः
ग्रन्थकृतेव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य
पुस्तकमासाद्य विषयाश्च प्रविभज्य शोधने च महान्तमा-
यासमास्याय मुद्रितः । मू. द. ... ०-१२-० ०-१-०

७ **आचारमयूखः—Achara Mayukha**
नीलकण्ठभट्टकृतः । प्रात.स्मरणादिशयनान्तस्याह्निकक्रि-
याकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थः । मूल्यम् ... ०-८-० ०-१-०

८ **मनुस्मृतिः—Manu Smriti** कुल्लुकभट्टकृत-
टीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाप्रोलिखितैरिदानीतमनुस्मृ-
तिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमाने. श्लोके, पद्यानां वर्णानुरक्तको-
शेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सूक्ष्मेक्षिकया सशो-
धिता च । मू. द. ... १-८-० ०-३-०

९ **विदुरनीतिः—Vidura-Niti with a**
commentary संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्रा-
भ्यासिना विद्यार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. द. ... ०-४-० ०-१-०

१० **वेदान्तरहस्यम्—Vedanta Rahasya**
वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अनाद्वैतमतसि-
द्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषाउत्ति-
सरला प्रौढा च । मूल्यम् द. ०-१-० ०-०-६

११ **विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—Vishisht.**
advaita - Mata-Vijaya-Vada
नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेयामाक्षे-
पाभिराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्यं व्यवस्था-
पितम् । मूल्यम् द. ... ०-१-० ०-६-०

१२ **रघुवंशमहाकाव्यम्—Raghuvamsha**
With Mallinatha's commen-
tary धीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतसजीविन्या-
ख्यटीकासहितम् । मू. द. ... ०-१०-० ०-२-०

१३ **रघुवंशमहाकाव्यं—Only First Five Sargas**
of the Same with Commentary मल्लिनाथकृ-
तटीकोपेतम् । सर्गाः १-५ मूल्यम् द. ... ०-४-० ०-१-०

१४ **कुमारसंभवं महाकाव्यम्—Kumar Sa**
mbhav with 3 known comm-
entaries कविवरश्रीकालिदासविरचितमिदं

सप्तमसर्गपर्यन्तं मन्त्रिनाथकृतसजीविन्या चारित्र्यवर्धन- भूत्य मार्गव्ययः
कृतशिशुहितैपिण्या च संवलित तत आसमाप्ति
सीतारामकृतसजीविन्याल्लकृत मुललितैरायसाक्षैर्मुदि-
तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु. ... १-४-० ०-२-०

१९ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—

Karikavalee with Siddhanta Muktavali and other notes

न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पित्सूना कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
ग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्भासिता चारिकावली
मूर्धाभिषिक्तैत्यत्र न विदुषा वैमत्यं किन्तु तत्र दीधि-
तिरुदुपसृतया विवेकसरण्या सक्षेपतः सूक्ष्मतमानाम-
र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः सिद्ध्यन्ति नव्यादृष्टानाः,
इति तेषामुपसारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषयस्थले
ष्वतिविलुता सरला सुयोधा च दिष्णनी पण्डित-जी-
वरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहेय दृढतरं सुचिह्न-
णेषु पत्रेषु स्फुल्लक्षरैर्मुद्रिता । सार्धशताभ्यधिकपत्र-
युतामपीमा सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः ।

मू. रु. १-४-० ०-१-

१९ वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Darshana**

with several commentaries श्रीशंकरभिरुक्त-वैशेषिकसूत्रोप-

स्कार—जयनारायणतर्कप्रख्याननभट्टाचार्यप्रणीत—

दिव्यवृत्ति-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् ।

मू. रु. १-०-० ०-३-

१० वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—**Vadārtha Samgraha First Part**

अत्र शेषह-
णकृत स्फोटतत्त्वनिर्ूपण, श्रीकृष्णमौनिहृता स्फोटव-
न्दिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावाद, चाक्यवाद,
हरियशोमिथकृता वान्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः सक-
लिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरमुप-
कारकः । मू. रु. १-६-० ०-०-१

१० वादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—**Second Part**

अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पट्टारकविवेचनम्,

जयरामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एव- मूल्यं मार्गव्ययः
कारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. छ.... ०-६-० ०-०-६

१९ न्यायबिन्दुः—*Nyayabindu* पूर्वमीमां-
सायाः अधिकरणार्थमग्राहको ग्रन्थः । तत्सदुपाख्यभट्ट-
वैयनाथकृतः । टिप्पनीसहितः । मू. ... १-४-० ०-२-०

२० महाभागवतम्—*Maha Bhagavata*
देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
काल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवता-
रचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
पवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरण भगवद्गीता ललितासहस्र-
नाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्ध-
पञ्चसाहस्री सहितेयम् मू. छ.... २-०-० ०-३-०

२१ तैत्तिरीयोपनिषत्—*Taittiriya-Upa-*
nishat श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगि-
रिहृतटीकायुतेन तैत्तिरीयव्याख्याप्रकाशेन च सहिता ।
मू. छ.... १-०-० ०-२-०

२२ दशरूपकम्—*Dasha Rupaka* नाट्य-
शास्त्रं धनञ्जयविरचितमवलोकसहितं पद्मनदीयपण्डित-
मुद्देशनाचार्यप्रणीतप्रभाव्यव्याख्यासहितं च । मू. छ. १-०-० ०-२-०

२३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—*Brahma Sutra Vri-*
tti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. छ. .. १-१२-० ०-२-०

२४ चन्द्रालोकः—*Chandraloka with*
a commentary श्रीपीयूषवर्षजयदेवकवि-
विरचितोऽलंकारग्रन्थः । पायगुण्डोपाह्वयनाथ (बाळभट्ट)
विरचितरमाख्यव्याख्यासहितः मू. छ. ... ०-८-० ०-०-०

२५ महाभारतविराटपर्व—*Mahabharata-*
Virata Parvan with eight
commentaries नीलकण्ठकृतभारतभावदीप-
अर्जुनमित्रवृत्तदीपिका—चतुर्गुञ्जमित्रकृतप्रकाश—सर्व-
ज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोधकृतदुर्धटार्थप्रका-
शिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थभञ्जनी—विपमपदविवरण—

सप्तमसर्गपर्यन्तं मञ्जिनायकृतसजीविन्या चारिष्ववर्धन मूल्य मार्गन्यव
कृतशिशुहितैपिण्या च सबलित तत्त व्यागमासि
सीतारामकृतसजीविन्याञ्जकृत मुललितैरायसाक्षैर्मुद्रि
तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु ... १-४-० ०-२-०

१६ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—

**Karikavalee with Siddhanta
Muktavali and other notes**

न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्युत्पत्सूना कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
प्रत्येषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्गामिता कारिकावली
मूर्धाभिपिचेत्यत्र न विदुषा वैमत्यं किंतु तत्र दीधि
तिरुदुपमृतया विवेकसरण्या सक्षेपत सूक्ष्मतमानाम
र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः सिद्ध्यन्ति नव्यादृष्टानां ,
इति तेषामुपनाराथास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थले
ष्वतिविस्तृता सरला सुबोधा च टिप्पणी पण्डित-जी-
वरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तथा सहेय दृढतरेषु सुचिह्न-
णेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरेर्मुद्रिता । सार्धशताभ्यधिकपत्र
युतामपीमा सर्वसौलभ्यावालीयसा मूल्येन वितराम ।

मू. रु ... ०-७-० ०-१-

१६ वैशेषिकदर्शनम्—Vaisheshika Da

**rsana with several comm.
entaries** श्रीशकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रोप-

स्कार—अयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत—

विवृति—चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् ।

मू. रु ... २-०-० ०-३-

१७ वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भाग) —Vadārtha

Samgraha First Part अत्र शेषकृ-

ष्णकृत स्फोटतत्त्वनिरूपण, श्रीकृष्णमौनिकृता श्लोच-

न्द्रिका, गोडबोलेकृत प्रातिपदिकसङ्ग्राह, वाक्यवाद ,

हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संक-

लिताः । पण्डितानां प्रौढच्छानाणां च बहुतस्तुप

कारकः । मू. रु ... ०-६-० ०-०-१

१८ वादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भाग) —Second Part

अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पट्टारकविवेचनम्,

जयरामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एव- मूल्यं मार्गव्ययः
कारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. रू.... ०-६-० ०-०-६

१९ न्यायबिन्दुः—*Nyayabindu* पूर्वगीमां-
सायाः अधिकरणार्थग्रन्थः । तत्सदुपाख्यभट्ट-
वैयनाथकृतः । टिप्पणीसहितः । मू. ... १-४-० ०-२-०

२० महाभागवतम्—*Maha Bhagavata*
देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
काल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवता-
रचनुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थानि च प्रधानतयो-
पवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरण भगवतीगीता ललितासहस्र-
नाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्ध-
पञ्चसाहस्री सहितेयम् मू. रू.... २-०-० ०-३-०

२१ तैत्तिरीयोपनिषत्—*Taittiriya-Upa-*
nishat श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगि-
रिहृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता ।
मू. रू.... १-०-० ०-२-०

२२ दशरूपकम्—*Dasha Rupaka* नाट्य-
शास्त्र धनञ्जयविरचितमवलोकसहित पञ्चनदीयपण्डित-
मुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. रू. १-०-० ०-२-०

२३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—*Brahma Sutra Vri-*
tti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. रू. ... ०-१२-० ०-२-०

२४ चन्द्रालोकः—*Chandraloka with*
a commentary श्रीपीयूषवर्षजयदेवकवि-
विरचितोऽलंकारग्रन्थः । पायगुण्डोपाङ्गवैयनाथ (बाळभट्ट)
विरचितरमाख्यव्याख्यासहितः मू. रू. ... ०-८-० ०-०-०

२५ महाभारतविराटपर्व—*Mahabharata-*
Virata Parvan with eight
commentaries श्रीलक्ष्मणकृतभारतभाष्यदीप-
अर्जुनमिश्रकृतदीपिका—चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकाश—सर्व-
ज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रका-
शिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थमञ्जरी—विषमपदविवरण—

वादिराजतीर्थविरचितलक्षाभरणेत्यष्टीकोपेत रिपुल्लाट- मूल्य
भेदमहित च । मू. ६. ... ३-८-० ०-६-

२६ चन्द्रकान्त Chandrakanta (Hindi)

(वेदान्त ज्ञानका मुख्यग्रन्थ) प्रथम भाग. यह वह
ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भ्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका
एकात प्रतिपादक “चन्द्रकान्त” मणि बम्बई प्रान्तके
प्रसिद्ध साप्ताहिक ‘गुजराती’ पत्रके मुख्य-आश
संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक
ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तधुरीण, सारासारविवेकप्रवीण,
वैद्यबुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम
देसाईके शुद्ध हृदयमें दैदीप्यमान प्रबोधरत्न-
भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है.
कि. ६. ... २-८-० ०-४-

२७ युक्तिप्रकाश-Yukti Prakasha (Hi-

ndi) विचारसागरका कर्ता साधु श्रीनिधलदासजीने
किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें
वेदान्तका २९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध
किये गये हैं. निधलदासजी बाणी सब जिज्ञासुलो-
कोंको ज्ञात होनेसे विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत है
नहीं. और जिज्ञासुलोकोंको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है.
पक्की जिल्द और अच्छा बागज. ... १-०-० ०-२-

नोंध—ही. पी. खरच जुदा पड़ेगा.

‘गुजराती’ मुद्रणालय-अधिपति: ।

कोट सर्कल सासून बिल्डिंग-मुंबई.